

מהפכת ההפרטה והבניית הניגוד בין יהדות לדמוקרטיה בישראל

דני גוטוויץ

הערעור על הגדרתה של ישראל כ'מדינה יהודית ודמוקרטית' משמש מאז שנות התשעים אחד ממוקדי הוויכוח הציבורי בישראל. ככל שהחריף הוויכוח, כן הלכה ונטענה 'היהדות' במשמעות אתנית-דתית צרה ומסתגרת, שאתגרה את החזון הצינוני של 'להיות עם ככל העמים', הזינה חשד ועוינות כלפי העולם הלא יהודי ושימשה צידוק היסטורי ותאולוגי להמשך הכיבוש וההתנחלות ולהדרת אורחי המדינה הערבים. בד בבד הפכה 'הדמוקרטיה' למושג המסמך אינדיווידואליזם, אוניברסליזם, יוניות מדינית, ביקורת הציונות — כרעיון וכמעשה — עד כדי שלילתה ודחיית הגדרתה של ישראל כמדינת לאום יהודית, המלווה בתביעה להפיכתה ל'מדינת כל אזרחיה'.

הערעור על הגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית אינו חדש בדיון הפוליטי בישראל. ואולם עד לשנות השמונים היה ערעור זה בעיקר נחלתם של גורמי אופוזיציה — בדרך כלל לא ציוניים, דוגמת החרדים או מצפן — והשפעתו הציבורית הייתה שולית. השיח הישראלי-יהודי ההגמוני ראה בצירוף 'מדינה יהודית ודמוקרטית' הצהרת עקרונות המגדירה את ישראל כמדינת לאום יהודית, המעניקה שוויון אזרחי למיעוט הערבי שבתחומה, גם אם טיבו של השוויון, היקפו והדרכים למימושו היו ועודם נושא למאבק קשה ומתמשך. לעומת זאת מאז שנות השמונים, כחלק מירידת ההגמוניה הוותיקה שבמרכזה עמדה תנועת העבודה, עבר הגיון הסתירה בין 'היהדות' ל'דמוקרטיה' משולי השיח הציבורי למרכזו. מעתה נתפס הצירוף 'מדינה יהודית ודמוקרטית' יותר ויותר כאוקסימורון, והוא התפרק למרכיביו — מדינה יהודית או דמוקרטית — התפרקות שהחריפה את העימות הרעיוני והרטורי בין הימין לשמאל.

המתח שבין יהדות לדמוקרטיה, המאפיין את ישראל כמדינת לאום יהודית, הוא מקרה פרטי של המתח המבני שבין כלליות אנושית לייחוד קבוצתי, החוזר ומתגלה גם במדינות לאום אחרות: גם הן ניצבות לפני הבכרה שבין הקטנת המתח באמצעות כינון משטר דמוקרטי ופתוח מכאן ובין העצמתו לכיוון

לאומני וטוטליטרי מכאן. במקרה של ישראל השינוי בתוכנם של המושגים 'יהדות' ו'דמוקרטיה', כמגדירי אופיו של המשטר, הוא תולדה של התמורות שחלו בהקשרים הכלכליים והחברתיים הממשמעים אותם. הפיכת היהדות והדמוקרטיה ממושגים משלימים למושגים מנוגדים היא השתקפות רעיונית של השינויים הכלכליים והפוליטיים שחוללה מהפכת ההפרטה בישראל בשלושת העשורים האחרונים. יהדות ודמוקרטיה נתפסו בציבור היהודי כמושגים משלימים, כאשר האתוס ההגמוני היה 'אתוס היחד', שחתר לכינון ממלכתיות ישראלית המבוססת על סולידריות חברתית, על ויסות כלכלי וצדק חלוקתי ועל מיסודם במדינת רווחה אוניברסלית. לעומת זאת שני המושגים הפכו למנוגדים בעקבות פירוק מדינת הרווחה והרחבת אי־השוויון הכלכלי, שהביאו לדחיקת אתוס היחד ולהשלטת 'אתוס היחיד' הנאו־ליברלי בד בבד עם שיסוע החברה למגזרים יריבים, שהגדירו את עצמם, בין השאר, באמצעות הניגוד בין יהדות לדמוקרטיה.

השיח האקדמי והשיח הציבורי, המרבים לעסוק בערעור על עקרונות המדינה היהודית והדמוקרטית והמרתו במדינה יהודית או דמוקרטית, נוטים להתעלם מן הגורמים הכלכליים־חברתיים המזינים תהליך זה. כך, יותר משהם מסבירים את הערעור, הם מאשררים אותו. בעקבות התעלמות זו מקנים ההסברים הרווחים למושגים יהדות ודמוקרטיה תוכן מהותני, המעקר את כוחם ההסברי והופך אותם לאידאולוגיות המעצימות את הניגוד. לעומת זאת ההסבר הכלכלי־חברתי המוצע כאן מצביע על מהפכת ההפרטה כעל ההקשר שבו יש לבחון את השינויים שחלו ברעיונות הממשמעים את המציאות הישראלית, ומסגרת ניתוח זו מאפשרת לעמוד גם על הגורמים שהפכו את היהדות והדמוקרטיה ממושגים משלימים למושגים מנוגדים.

יהדות, דמוקרטיה ומדינת הלאום

המתח שבין כלליות אנושית לייחוד קבוצתי — כמו זה שבין דמוקרטיה ליהדות — הוא ממהותה של מדינת הלאום בכלל, וככזה הוא מצא ומוצא ביטוי גם בתנועה הציונית ובישראל כמדינת לאום יהודית. מאז סוף המאה השמונה עשרה השתמשה הלאומיות ברעיונות הנאורות, על יומרת הכלליות האנושית

המונחת ביסודם, כדי לפרק את הסדר הקורפורטיבי־שדרתי — ששרידיו, כמו הכנסייה והאצולה, גילו לרוב יחס שלילי ללאומיות — וכדי לקדם את השוויון המשפטי והפוליטי של האדם והאזרח. ואולם את גבולות האזרחות — היינו את אמות המידה להגדרת הזכאות והזכאים לשוויון — קבעו מדינות הלאום בדרך כלל על פי מבחנים של ייחוד קבוצתי, בין שהיו נטועים בעבר — הממשי או המדומיין — ובין שהיו תולדה של התקבצויות חדשות שחוללו תהליכי המודרניזציה. ההיגיון הקפיטליסטי המונח ביסוד מדינת הלאום, שמצא ביטוי בדחף ההתרחבות המתמיד של השוק, הביא להרחבה מתמדת של גבולות האזרחות ולהענקת שוויון משפטי ופוליטי לקבוצות שהודרו ממנה בתחילה. מגמה זו, המתוארת במונח אמנציפציה, חתרה לבטל את הזיקות הטרור־מודרניות בין זכויות פוליטיות ומשפטיות לבין שיוך קבוצתי. מאז המאה התשע עשרה הייתה האמנציפציה של קבוצות שונות נושא למאבקים קשים ומתמשכים שהיו מן הגורמים שהגדירו את קווי המתאר הפוליטיים שעיצבו את דמותן של מדינות הלאום. הראשונים שנהנו מן האמנציפציה היו מיעוטים דתיים, כמו הפרוטסטנטים בצרפת, הקתולים באנגליה, ובהמשך גם היהודים. בהדרגה הורחב עקרון האמנציפציה וכלל בשותפות האזרחית גם את מי שהודרו ממנה על בסיס של רכוש, גזע, מגדר ועוד. לצד הרחבת גבולות האזרחות החלו מדינות הלאום להכיר גם בזכויות המיעוטים הלאומיים החיים בתחומן, אם בדרך של הכרה בזכויות האזרח שלהם כפרטים ואם על ידי הכרה בזכויותיהם כקבוצות. במאה העשרים, עם התפשטות רעיון מדינת הרווחה, הפכה הזכאות לזכויות חברתיות למגדיר מרכזי של השותפות האזרחית, לא פחות מן הזכויות המשפטיות והפוליטיות ואפשר שאף יותר מהן.

במהלך המאות התשע עשרה והעשרים שימשו מדינות הלאום זירה למימוש הסדר הדמוקרטי ולהבסתו כאחד. הדבר מלמד שההיגיון המודרניסטי המונח ביסוד הלאומיות בנוי להכיל, ואף לפרק, את המתח שבין ייחוד קבוצתי לכלליות אנושית, כשם שהוא יכול להעצים מתח זה עד לביטולה של הדמוקרטיה. הניסיון ההיסטורי מלמד אפוא כי האפשרות לממש את העיקרון הדמוקרטי במסגרת מדינת הלאום אינה נשללת על ידי המתח שבין הייחוד הקבוצתי לכלליות האנושית. ההפך הוא הנכון: הדמוקרטיה נמדדת בין השאר באופן שבו היא מקטינה מתח זה.

רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' הוא גילוי של המתח שבין ייחוד קיבוצי ובין כלליות אנושית, המאפיין מדינות לאום, ושל הניסיון הציוני והישראלי לפתור אותו. על רקע זה בולטת העובדה שמאז שנות התשעים חלקים בציבור הישראלי, שעד אז נאבקו לחיזוק הקוטב הדמוקרטי של הנוסחה 'מדינה יהודית ודמוקרטית' אימצו את הטענה שבין היהדות לדמוקרטיה קיים ניגוד מהותי שאי־אפשר ליישבו, ושהשמירה על האופי הדמוקרטי של המדינה מחייבת להפוך אותה למדינת כל אזרחיה. יתר על כן, העניין הציבורי ברעיון מדינת כל אזרחיה והתקבלותו גברו דווקא בתקופה שבה האיזון שבנוסחת 'המדינה היהודית והדמוקרטית' הופר לטובת היסוד הדמוקרטי. חיזוק היסוד הדמוקרטי היה תולדה של תהליכים שונים שעברו על החברה הישראלית בשנות התשעים, שהבולטים שבהם היו העלייה הגדולה מברית המועצות לשעבר וגיבוש הזהות הישראלית־פלסטינית של הציבור הערבי.

השינוי הדמוגרפי, הפוליטי והתרבותי שחוללה העלייה הרוסית' אתגר את האופי היהודי של המשטר ושל המרחב הציבורי בישראל ועיצב אותם מחדש, לאחר שהסדר הסטטוס קוו שהגדיר אותם עד אז התערער כבר קודם לכן. כך, מספר גדול של לא יהודים על פי ההלכה, מקרב העליות הרוסית' וה'אתיופית', נעשו לאזרחים בתוקף חוק השבות ויסודותיו הלאומיים, והדבר הדגיש את העוול המוסרי שעליו הייתה מבוססת הפלייתם כלא יהודים על פי החוק הקיים, בייחוד בכל אותם תחומים המסורים לדין ההלכתי. שינוי זה ערער את היסוד הדתי וחיזק את היסוד הלאומי של המונח 'יהודי', כדי שיוכל להכיל גם את הלא יהודים במובן ההלכתי, וחיזוק הניגוד בין דת ללאום גרם לחיזוק הקוטב הדמוקרטי בנוסחה 'מדינה יהודית ודמוקרטית'.

האפשרויות הטמונות במתח הגלום ברעיון המדינה היהודית והדמוקרטית זוהו גם על ידי אזרחי ישראל הערבים, שהגדילו את מעורבותם בחיי המדינה בד בבד עם הדגשת זהותם הפלסטינית. כחלק מכך אתגר הציבור הערבי את השימוש ביהדות כנימוק לפגיעה בזכויותיו ונקט לשם כך מגוון אמצעים פוליטיים ומשפטיים שמאפשרת הדמוקרטיה הישראלית. ההצלחות החלקיות, אך המצטברות, של המאבק לביטול הפליית האזרחים הערבים — כמו בעניין קצבאות יוצאי צבא ופסק דין קעדאן — הולכות ומשנות בהדרגה את מבנה המשטר בישראל ואת משמעות הצירוף 'מדינה יהודית ודמוקרטית', תוך כדי

הקניית מובן מרחיב ליסוד הדמוקרטי המגדיר מחדש גם את התוכן של היסוד היהודי. יתר על כן, ככל שערביי ישראל עיצבו במהלך המאבק על זכויותיהם את זהותם כ'ישראלית ופלסטינית', כך התברר כי לא רק שזהות זו אינה מנוגדת להגדרת המדינה כ'יהודית ודמוקרטית' — הגדרה המשמשת בלם להפיכתה ל'מדינה יהודית' — אלא היא אף מממשת אותה.

התביעה להפוך את ישראל למדינת כל אורחיה, כשלילה של הגדרתה כ'מדינה יהודית ודמוקרטית', חדרה אפוא למרכז הדיון הציבורי דווקא כאשר עיקרון זה החל להיות אמצעי יעיל להרחבת האופי הדמוקרטי של המשטר ולניהול מאבק כנגד השימוש ביהדות לפגיעה בזכויות הלא יהודים על פי ההלכה או הלאום. מכאן שבניגוד למראית העין המשחררת שמבקשים ליצור תומכי מדינת כל אורחיה, התנגדותם להגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית פועלת — עקרונית ופוליטית — נגד חיוזק המרכיב הדמוקרטי שבנוסחה זו ומסייעת דווקא לשולליה מימין, הקוראים להפיכת ישראל למדינה יהודית.

התקבלות עקרון מדינת כל אורחיה בקרב חוגים שונים בשמאל התרחשה בד בבד עם הערעור הגובר על התפיסה של 'מדינה יהודית ודמוקרטית' והמרתה בזו של 'מדינה יהודית או דמוקרטית' בקרב גורמים בימין, שקראו להדגיש ולחזק את האופי היהודי של המדינה. עד לשנות התשעים אפיינה התביעה למדינה יהודית בעיקר את הציבור החרדי לגווניו, אך מאז היא התפשטה בעיקר בקרב הציבור הדתי-לאומי. כך הלך ונוצר מכנה משותף, סמוי אך מהותי, בין חסידי 'מדינת כל אורחיה' לחסידי 'המדינה היהודית': שני המחנות חתרו לפרק את האחדות היהדות והדמוקרטיה אל תוך הלאומיות כדי ליצור ניגוד בין שתיהן מצד אחד ובין כל אחת מהן לבין הציונות מצד אחר. שני המחנות גם הציגו את ניתוקן של היהדות והדמוקרטיה מן ההקשר הלאומי כתהליך משחרר, שבו חוזרת ורוכשת כל אחת מהן את מהותה המקורית, שהאחדות הכפויה אל תוך הסדר הציוני, כך נטען, רוקנה אותה מתוכן.

המשמעות המהותנית שהוקנתה לניגוד בין היהדות לדמוקרטיה הייתה, בין השאר, תולדה של אימוץ מושגי האזרחות והזכויות שהתפתחו בחברות הפוסט-תעשייתיות והפוסט-לאומיות במערב בשלהי המאה העשרים, כחלק מפרדוקס הגלוקליזציה: ככל שהגלובליזציה חותרת תחת המצב הלאומי ומכוננת תודעה פוסט-לאומית ומסגרות על-לאומיות למיסודה, כן היא

מאפשרת למגוון של זהויות קבוצתיות – מקומיות, אתניות, דתיות, לשוניות ועוד – שהאחדו אל תוך הסדר הלאומי, לדרוש ולהשיג הכרה בנבדלותן. הגלוקליזציה חשפה את מגבלות מושגי האזרחות והזכויות שהתפתחו במסגרת מדינות הלאום והדגישה את הקשיים שהציבה לפניהם ההתמודדות עם המתח שבין כלליות אנושית ובין ייחוד קבוצתי. קשיים אלה שימשו בסיס לביקורת המושגים הישנים, ילידי מדינת הלאום, ולניסוחן של תפיסות חלופיות, שניצבו על הציר המחבר את פוליטיקת הזהויות עם הרבת-תרבותיות. מושגי הזכויות והאזרחות החדשים היו אמנם תולדה של הסדר הפוסט-תעשייתי וחלק מבניין העל הפוליטי והתרבותי שלו, אך כמו ערכים אחרים ילידי המערב תבעו גם מושגים אלו מעמד והכרה אוניברסליים. הנגדת היהדות לדמוקרטיה שהלכה והחריפה בשנות התשעים היה במידה רבה תולדה של החלת מושגי הזכויות והאזרחות שהתפתחו במערב הגלוקלי – ובסיסיהם התאורטיים והערכיים – על המציאות הישראלית. ואולם בהיותה חלק מן המזרח התיכון, וכמו מדינות הבלקן ומזרח אירופה, ישראל נמצאת עדיין בעידן הלאומי, מצב המשקף את רמת ההתפתחות הכלכלית, החברתית והפוליטית של אזורים אלו. עולה מכך שיותר משהפרשנות המהותנית מסבירה את פירוק הצירוף 'מדינה יהודית ודמוקרטית', היא משכפלת את שלילתו מתוך הנחות היסוד – המנוגדות מבחינה רעיונית אך המשלימות מבחינה פוליטית – של 'מדינת כל אזרחיה' ו'המדינה היהודית'.

המאבק על הגדרת גבולות האזרחות והזכויות בישראל אינו נבדל מזה המאפיין מדינות לאום אחרות, שגם בהן הניגוד שבין כלליות אנושית לייחוד קבוצתי הוין ומזין מאבקים פוליטיים מתמשכים, שתוכנם ומהלכם השתנו בהתאם לנסיבות המקומיות. בישראל מועצם המתח הערכי והתפקודי הגלום בצירוף 'מדינה יהודית ודמוקרטית' על ידי הרכב החברה, התמשכות הכיבוש, המצב החוקתי וההתנהלות השלטונית, והוא מאותגר תדיר על ידי שאלות הקשורות ליחסי דת ומדינה, ובמיוחד להפרדה ביניהן, ולזכויות המיעוט הערבי בישראל, ובמיוחד להפרתן. הניסיון ההיסטורי מלמד כי המתח בין כלליות לייחוד, כגורם בהגדרת גבולות האזרחות במדינות הלאום, הוא תלוי מדיניות וכי אפשר למתנו או להחריפו בשירות אינטרסים כלכליים, חברתיים ופוליטיים משתנים. כך, גם החרפת הניגוד בין היהדות ובין הדמוקרטיה אינה תולדה

של סתירה מהותית, שאינה ניתנת ליישוב, בין השתיים, אלא של מדיניות מכוונת המעצימה את המתח ומשתמשת בו. שלילת רעיון המדינה היהודית והדמוקרטית, פירוקו למרכיביו והמרתו ברעיון של מדינה יהודית או דמוקרטית חשפה מכנה משותף, סמוי אך מהותי, המחבר גורמים בימין ובשמאל: אף על פי שלכאורה הם פעלו בנפרד, הרי למעשה הם שיתפו פעולה במאבק בעולם הערכים של תנועת העבודה, שעמד ביסוד מדינת הרווחה הישראלית. מאבק זה סייע לקידומה של מהפכת ההפרטה, המהווה את ההקשר שבמסגרתו תוסבר להלן המתקפה על רעיון המדינה היהודית והדמוקרטית והחלופות המוצעות לו בדמות מדינה יהודית או מדינת כל אורחיה.

ממדינת רווחה מפולחת למהפכת ההפרטה והמגזור

בשלושת העשורים האחרונים שינתה מהפכת ההפרטה את דמותם של החברה, המשטר והתרבות בישראל ועיצבה אותם מחדש: היא הגדילה בהתמדה את אי-השוויון הכלכלי ואת העוני; היא הביאה לריכוז השליטה במשק בידי קבוצה צרה והולכת של בעלי הון; היא פירקה את מדינת הרווחה והפריטה את שירותיה, אגב הפיכתן מזכויות אזרחיות לסחורות הנענות לחוקי השוק, שרכישתן מותנית ביכולת הכלכלית של הפרט; היא פגעה בביטחון החברתי של מעמדות הביניים ועשתה חלקים הולכים וגדלים מהם ל'מעמד הנשחק'; היא דחקה את המעמדות הנמוכים אל מתחת לסף העוני ושיסעה את החברה למגזרים יריבים — המוגדרים בעיקר לפי מכנים משותפים תרבותיים — שהתחרות שהם ניהלו ומנהלים על חלוקת המשאבים הציבוריים הגבירה את העוינות ביניהם עד כדי איום על עתיד הדמוקרטיה הישראלית.

למהפכת ההפרטה היו שני פנים: האחד, הפרטתו של המשק הציבורי — ההסתדרותי, הסוכנותי והמדינתי — ומכירתו, ולמעשה חלוקתו, בתוך קבוצה קטנה של בעלי הון המרכזים בידיהם שליטה אסטרטגית הולכת וגדלה בכלכלה הישראלית; האחר, פירוקה של מדינת הרווחה האוניברסלית והפרטת השירותים החברתיים על ידי מגזורם ומסחורם, היינו העברת האחריות להבטחתם לגורמים מגזריים או הפיכתם לסחורות שרכישתן מותנית ביכולת כלכלית. התוצאה הבלוטת ביותר של מהפכת ההפרטה — ואחת ממטרותיה — הייתה הגידול

המהיר באי־השוויון הכלכלי והחברתי בישראל. פירוק מדינת הרווחה והפרטת שירותיה נעשו בשיתוף פעולה בין הימין לשמאל במטרה לשנות את הריבוד המעמדי ואת המבנה הפוליטי של החברה הישראלית. מהפכת ההפרטה מהווה את ההיגיון הכלכלי־חברתי — הגובר על ההניגודים הרעיוניים, המחלוקות המדיניות והיריבויות הפוליטיות — העומד ביסוד משטר ממשלות האחדות הלאומית, משטר המגדיר את קווי המתאר של הפוליטיקה הישראלית מאז שנות השמונים.

במהפכת ההפרטה פתח הימין, שעלה לשלטון בעקבות מהפך 1977. הימין ראה במדינת הרווחה ובשירותיה — שחלק גדול מהם סופק על ידי ההסתדרות וגופים הקשורים אליה — את אחד ממקורות עצמתה של תנועת העבודה. לכן, מתוך היגיון דומה לזה שהנחה את מאבקו של התצריזם בליבור בבריטניה, חתר הימין לפרק את מדינת הרווחה הישראלית ולהפריט את שירותיה. בישראל נתקלה ההפרטה במכשול מבני: היעדר הון פרטי בעל יכולת כלכלית לרכוש את המשק הציבורי ואת שירותי הרווחה. לפיכך גיבש הימין אסטרטגיית ביניים: מצד אחד הוא פעל לכינונה של עלית הון שאפשר יהיה להפריט לידיה בעתיד את המשק והשירותים, תהליך שאכן הבשיל לקראת סוף שנות התשעים; מצד אחר הוא הוביל לקריסת המשק הציבורי ולניווט השירותים החברתיים כדי ליצור את הצידוק להפרטתם בהמשך. בהיעדר הון פרטי פיתח הימין הישראלי אסטרטגיה משלו לפירוק מדינת הרווחה האוניברסלית: החלפתה במגזרים — שהוגדרו על בסיס עדתי, דתי, לאומי, תרבותי ועוד — שהפכו למנגנון חלופי להספקת השירותים. המגזור הפך את השירותים החברתיים, ובייחוד את תשלומי ההעברה, לנושא למאבק פוליטי מתמשך בין קבוצות שונות בחברה הישראלית, מהלך שהחריף והעמיק את היריבות ביניהן והאיץ את מגזורן. המגזור שילב את האינטרסים הסותרים של הימין כלפי מדינת הרווחה למדיניות בעלת היגיון עקיב: מצד אחד הוא סייע בפירוק הבסיס האוניברסלי והציבורי של שירותי הרווחה כאמצעי לפגיעה במקורות הכוח של תנועת העבודה, ומצד אחר הוא אפשר לשמור על חוותם הציבורית של שירותים אלו ולהשתמש בארגון המגזרי של הספקתם כאמצעי לבניית מוקדי הכוח של הימין. המגזור גם סייע לימין להפוך את השוק לכלליות חלופית המגדירה את השדה ואת חוקי המשחק שעל פיהם פעלו מעתה מגזרים שונים, ארגוני החברה

האזרחית וגורמים עסקיים, שיצרו אשליה של תחליף לשירותים החברתיים שהמדינה נסוגה מהספקתם ופעלו להפרטתם.

מהפכת ההפרטה הייתה טבועה בחותם של שניות מושגית, שהקשתה לפענח את הגיונה ולזהות את מהלכה, קושי שהקל את התקדמותה: המגזור היה מבוסס על רגשי הזדהות קבוצתיים, שהיו לכאורה מנוגדים לאינדיווידואליזם של ההפרטה והמסחור; אך בפועל המגזור הוא שיצר את התנאים למסחורם והפרטתם של השירותים החברתיים. בחסות ערפול זה והעצמתו רכשה הפרטת מדינת הרווחה מעמד של 'סדר טבעי', ואשליית הניגוד בין שני פניה — המגזור והמסחור — מנעה דיון בחלופות הממשיות לסדר המופרט — כמו אלו שמציעה מדינת הרווחה — ובדרכים למימוש אחריות המדינה לביטחון חברתי של אזרחיה.

התבססות שלטון הימין עשתה את המגזור לדפוס המארגן של החברה, המשטר והתרבות בישראל ולבסיס להגמוניה החדשה. המגזור שכפל את השניות המושגית שבחסותה התקדמה מהפכת ההפרטה והיה בעת ובעונה אחת גם אמצעי לפירוק מדינת הרווחה וגם אמצעי התגוננות, כוזב, של ציבורים שהפכו קרבן לפגיעה בשירותיה — תחילה המעמדות הנמוכים, ובהמשך גם מעמדות הביניים. את מקום מדינת הרווחה כמגדירת המרחב הציבורי הישראלי ירשו יריבויות בין מגזרים, על ביטוייהם המפלגתיים וייצוגיהם התרבותיים, שהתפתחו למאבקים על משאבים כלכליים וכוח פוליטי והחלו לאתגר את הדמוקרטיה הישראלית ולהתנגש עם הנחות היסוד שלה. תהליך פירוקה של מדינת הרווחה היה אפוא גם תהליך מיסודו של שלטון הימין כקואליציה של המגזרים היריבים שכוונו אֶחֶדָה של ההגמוניה הדועכת של תנועת העבודה, שמיצאו מכנה משותף בשלילת ערכיה.

מהפכת ההפרטה של הימין לא נתקלה בהתנגדות של ממש משמאל, שכן מעגל התמיכה העיקרי שלו — מעמדות הביניים החילוניים — היה בשל לקולט את מסריה. בשנות השישים התחולל בשמאל הישראלי מהפך ימני, וסדר יומו הוגדר מאז על ידי מאבק בין מי שנצמדו לערכים הישנים לבין מי שקראו לנטישתם. ההכרה שללא 'עוז לתמורה' השמאל צפוי ל'פורענות', משמע לאבדן השלטון, ביטאה את דאגתם של רבים בתנועת העבודה, אלא שהתמורה שהציעו שומרי החומות לא הייתה אלא הטפה נוסטלגית, שעקפה את השינויים הממשיים שעברו על החברה הישראלית, כשלה בהתאמת ערכיה של תנועת

העבודה למציאות החדשה וגרמה להתנוונותם. בד בבד גברה בשמאל דחייתו של אתוס היחד – ובכלל זה הערכים שעליהם הושתתה מדינת הרווחה – ואת מקומו תפס אתוס היחיד, שהתגבש מתוך שילוב של ערכים כמו מימוש עצמי, תחרות ורווח, שהלמו את האינטרסים המעמדיים של חלקים מקרב תומכי השמאל, והכשירו את הקרקע למהפכת ההפרטה.

הוויכוח הרעיוני בתוך השמאל הועצם על ידי התביעה שנשמעה מכמה כיוונים – מתוך הממסד ומחוצה לו – להרחיב את השירותים החברתיים שסופקו למעמדות הנמוכים. עד לשנות השבעים התקיימה בישראל מדינת רווחה מפולחת: המרכז הוותיק, האשכנזי ברובו, נהנה ממערכת רחבה ויעילה של שירותי רווחה, שהבנתה אותו כמעמד ביניים, סיפקה לו ביטחון חברתי והזינה את הזדהותו עם ממסדי הלאום, המדינה ותנועת העבודה. מנגד הפריפריה, המורחית ברובה, נאלצה להסתפק במערכת שירותים חלקית ונחותה, שהבנתה אותה כמעמד נמוך, חסר ביטחון חברתי ומנוכר לממסד. פער זה גרם לכך שבמהלך השנים נשמעו קריאות לביטול אופייה המפולח של מדינת הרווחה הישראלית. ואולם קריאות אלו הפכו לנושא למאבק ציבורי ממוקד רק בתחילת שנות השבעים, בעקבות פעולות המחאה של הפנתרים השחורים, ששיקפה תהליך המוכר מארצות הגירה אחרות – עליית הדור השני הרואה את עצמו חלק מן החברה וחש ביטחון לתבוע את חלקו בה. מעמדות הביניים הגיבו לתביעות אלו בשני אופנים מנוגדים, שחשפו את השניות הטבועה בשמאל הישראלי: מצד אחד היו מי שקראו להיענות לתביעות להרחיב את מדינת הרווחה ולבטל את אופייה המפולח; מצד אחר היו מי שלאחר שהשתמשו בשירותי מדינת הרווחה כפיגום לעלייה כלכלית וחברתית, החלו לטפח כלפיה עוינות ככל שהתחילה לסייע לקידום של המעמדות הנמוכים, וכדי לשמר את יתרונם המעמדי היחסי הם נאבקו למען שמירת אופייה המפולח, התנגדו להרחבת שירותיה ואימצו את אתוס היחיד. אתוס היחיד הלך והתעצם בקרב חלקים רחבים של מעמדות הביניים תומכי השמאל לאחר מלחמת ששת הימים, הן בעקבות השיפור המתמשך במצבם הכלכלי, שחולל שינויים באינטרסים שלהם ובתודעתם, הן משום שערכיה של תנועת העבודה נוונו בהדרגה לכדי מליצות ריקות, שהזינו כפל לשון וצביעות. ניוון זה אפשר לימין הדתי ולמתנחלים לנכס את הגילויים החיצוניים של ערכי

תנועת העבודה, אגב היפוך מגמותיהם החברתיות, מהלך שנוצל בידי מתנגדי אתוס היחד כצידוק נוסף לדחייתו.

המהפך שחולל הימין החברתי בתנועת העבודה מצא ביטוי מפלגתי בייסודן של רפ"י בשנות השישים ושל ר"ץ וד"ש בשנות השבעים. ניסיונה של ממשלתו הראשונה של רבין לעדכן את סדר היום החברתי והכלכלי של השמאל באמצעות הרחבה והעמקה של מדינת הרווחה — מדיניות שאימצה, למעשה, חלק מתביעותיהם של הפנתרים השחורים — נתקל בהתנגדות חריפה מצד הימין החברתי בתוך מפלגת העבודה. ד"ש הייתה התגלמות המהפך הימני בשמאל: היא ביטאה את התנגדותם של החלקים המבוססים שבתנועת העבודה למדיניות הרווחה המרחיבה של ממשלת רבין ואת נכונותם לחבור למפלגות הימין כדי לסכלה. המהפך הכלכלי-חברתי הימני שהתחולל בשמאל קדם אפוא למהפך הפוליטי של 1977 והכשיר את הקרקע לעליית הליכוד.

השמאל קיבל את מדיניות ההפרטה, שבה פתח הימין בעקבות מהפך 1977, גם אם למראית עין הוא יצא נגדה. אמנם מעמדות הביניים תומכי השמאל תקפו את עקרון המגזור, שבו הם ראו איום על האינטרסים שלהם, אך כתחליף למגזור הם לא הציעו את שיקום מדינת הרווחה והרחבתה, אלא את מסחור השירותים החברתיים והעברת התפקיד שמילאו בהספקתם — תחילה המדינה ובהמשך המגורים — לידי השוק והחברה האזרחית. ואולם המסחור לא היה אלא חלופה כוזבת למגזור. התמיכה במגזור אפיינה את המעמדות הנמוכים, את הציבור הדתי ואת הימין, ואילו התמיכה במסחור אפיינה את מעמדות הביניים החילוניים ואת השמאל. אך למרות ששירתו לכאורה סדרי יום מנוגדים, הרי שבפועל המגזור והמסחור לא היו אלא פנים שונים של מהפכת ההפרטה ושל פירוקה של מדינת הרווחה.

תמיכתם של מעמדות הביניים בהפרטה גברה ככל שהתברר להם במהלך שנות השמונים כי אבדן השלטון של השמאל לימין ב-1977 לא היה 'תאונה', כפי שהם סברו תחילה, אלא תולדה של שינויים דמוגרפיים, חברתיים ותרבותיים עמוקים, שהעצימו את כוחם האלקטורלי והפוליטי של המעמדות הנמוכים, בעיקר המזרחים והחרדים, משמע, של 'אחריק' של תנועת העבודה. בד בבד המגזור והכיבוש הידקו את זיקתם של יסודות אלו אל הימין באופן שהבטיח את שלטונו בעתיד הנראה לעין, או לפחות באופן שהיה אמור למנוע את חידוש

הדפוס של שלטון רצוף של השמאל. כדי להגן על ההגמוניה שלהם פיתחו מעמדות הביניים אסטרטגיות שנועדו לעקוף את הפוליטיקה הדמוקרטית — שהחלישה בהדרגה את כוחם — ואחת העיקריות שבהן הייתה פירוק המשק הציבורי והפרטה של מדינת הרווחה ומסחור שירותיה. ההפרטה נועדה להקטין את שליטת המדינה — משמע המזרחים, החרדים והימין בכלל — בכלכלה ובחברה ולהעבירה לשוק ולממסדים המקצועיים, שבהם הוסיפו מעמדות הביניים לשמור, בינתיים, על כוחם. לדולל, פירוק ומסחור שירותים חברתיים, החלשת העבודה המאורגנת והפרטת הפוליטיקה על ידי הכפפתה לפיקוח ההון באמצעות בחירות מקדימות ואישיות — אלו היו רק מקצת מן הדרכים שנקטו מעמדות הביניים כדי לשמר את ההגמוניה שלהם. הביטויים הפוליטיים המובהקים של מעמדות הביניים החילוניים — מפלגת העבודה ומרצ — היו שותפים מלאים למהפכת ההפרטה. ממשלת רבין השנייה שברה את הברית התיכון של מדינת הרווחה באמצעות פירוק ההסתדרות והפרטת מערכת הבריאות ושוק העבודה, מגמה שהמשיכה בתקופת ממשלת ברק, ושירי החינוך מטעם מרצ בממשלות אלו האיצו את הפרטת מערכת החינוך.

מהפכת ההפרטה הפקיעה את הניהול ואת השליטה בתחומי חיים שונים מן הפוליטיקה והעבירה אותם לידי השוק אגב צמצום תפקידם של משרדי הממשלה לתפקיד של רגולטורים שתלותם בגורמים העסקיים — שהפכו בהדרגה מספקי שירותים למבצעי מדיניות ולבסוף לקובעיה — הולכת וגוברת. מסחור השירותים החברתיים התנהל, כאמור, בד בבד עם מגזרם כחלקים משלימים של מהפכת ההפרטה. לפיכך, בניגוד לטענת חסידי ההפרטה, המסחור לא היה אמצעי להתגוננות מפני המגזר, והוא לא בלם אותו אלא העצים אותו; המסחור נועד להגדיל את יתרונותיהם היחסיים של מעמדות הביניים החילוניים, וכך סיגל אותם לחוקי המשחק של משטר ההפרטה והפך אותם למגזר הנאבק על האינטרסים שלו כנגד מגזרים אחרים. מהפכת ההפרטה יצרה אפוא ברית בין השמאל להון. ואולם הדיון הפוליטי והחברתי בישראל נטה להתעלם ממשמעויותיה של ברית זו, שכן הוא הלך שבי אחר ההיגיון המגזרי המונח בבסיסה והבליט את הפן התרבותי-עדתי שלה — שהיה רק אחד מגילוייה — וטשטש את היסוד הכלכלי-מעמדי שחישל אותה.

המגזור והמסחור היו לא רק פנים שונים של מהפכת ההפרטה, אלא גם דרכים משלימות לקידומה. המגזור חולל את התנאים למסחור: הוא פעל לשחיקת מדינת הרווחה האוניברסלית ויצר את החלל שאפשר את מסחור שירותיה ואת דחיקת המדינה בידי השוק, אם במישרין ואם במסווה של ארגוני החברה האזרחית. ככל שהשירותים החברתיים נעשו מזכות אזרחית לסחורות המשוועדות להגיון השוק, כן התקשו המעמדות הנמוכים וגם חלקים גדלים והולכים ממעמדות הביניים לרכשם. קושי זה האיץ את תהליך התארגנות המגזרית של קבוצות מתוכם, שחתרו להבטיח באמצעות כוחן הפוליטי את השירותים שנמנעו מהן עקב הסחרתם. תמיכתם של הימין והשמאל במהפכת הפרטה מלמדת על האשליה של השכבות החברתיות, שהן גרעיני התמיכה הפוליטי שלהם, כי יוכלו לשפר באמצעותה את מעמדם החברתי היחסי: הימין השתמש בהפרטה כדי לקדם ולהעצים את המגזור, המכונן את 'קואליציית האחרים' שלו; ואילו השמאל הגדיל באמצעות ההפרטה את חשיבותם של השוק והממסדים המקצועיים, שבאמצעותם קיוו מעמדות הביניים לשמר את ההגמוניה שלהם. ואולם בפועל מהפכת ההפרטה פגעה במעמדות הנמוכים ובמעמדות הביניים כאחד: פירוק מדינת הרווחה האט את תהליך העלייה המעמדית של הדור השני של ישראל השנייה ובד בבד הפך חלקים רחבים ממעמדות הביניים למעמד הנשחק. כך מגדיר מאבק הקצוות הכוזב שבין המגזור למסחור — שבחסותו מתקדמת מהפכת ההפרטה — את קווי המתאר של הדיון הציבורי בישראל בשלושת העשורים האחרונים וחוסם את דרכה של החלופה הממשית לסדר המופרט, זו של מדינת רווחה אוניברסלית.

הפרטת התודעה

מהפכת ההפרטה על שני פניה, המגזור והמסחור, לוותה במאמץ מכוון להפרטת תודעתם של הישראלים. לכאורה נראים המגזור והמסחור כמנוגדים זה לזה לא רק בהוויה שהם יוצרים, אלא גם בתודעה שהם מכוונים: המגזור מעצים אינטרסים מנוגדים של קבוצות זהות שונות, וקבוצות אלה מגבשות תודעות קיבוציות יריבות המשמשות בסיס למיסוד פוליטי; לעומת זאת המסחור פונה אל האינטרס הפרטי, המממש את עצמו ככוח קנייה דרך השוק וכחלק מתרבות

הצריכה, וזו מרחיבה את שדה פעולתה ככל שהיא מפרקת את הזהויות הקיבוציות השונות ובאה במקומן. ואמנם, בשני העשורים האחרונים נשלטת הזירה הציבורית בישראל על ידי מאבק הולך ומחריף בין כוחות פוליטיים, חברתיים ותרבותיים התובעים מיסוד מגזרי ופוליטי בשמם של אינטרסים וערכים קיבוציים מחד גיסא לבין כוחות אחרים הטוענים בשם הפרט, זכויותיו ומימושו העצמי מאידך גיסא. ואולם הניגוד שבתוכן בין ייצוגיהם של המגזור והמסחור מתבטל אל תוך המכנה המשותף המחבר ביניהם: שניהם מהווים פנים שונים של בניין־העל האידאולוגי שכוונה מהפכת ההפרטה, ושניהם תוקפים מכיוונים מנוגדים את אתוס היחד, מערערים את המבנים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שעמדו בבסיסו ופועלים להשליט במקומו את אתוס היחד. המגזור והמסחור מתגלים אפוא כחלופות כוזבות, ומבעד לערפל של אשליית המאבק ביניהם מתקיים מפגש קצוות המאשרר את משטר ההפרטה וכולם את הדיון בחלופות לסדר הנאו־ליברלי.

הפרטת התודעה התבצעה באמצעות מגוון מערכים רעיוניים ששללו את אתוס היחד, תחמו את הדיון הציבורי בגבולותיו של השיח המופרט והציבו במרכזו את אתוס היחד. עם מערכים אלו אפשר למנות את הפוסט־ציונות השמאלית והימנית, את הרב־תרבותיות הרדיקלית והשמרנית, את המהפכה החוקתית ואת החברה האזרחית, וכחלק מאלה את הנגדת היהדות והדמוקרטיה. רעיונות אלו, שהיו אבני הבניין של השיח המופרט, החלו לאתגר את הדיון הפוליטי, החברתי והתרבותי בישראל מאז שנות השמונים כהשתקפות של היריבות הכוזבת שבין המגזור למסחור. כך התאים את עצמו הדיון הרעיוני בישראל לדפוסייה של תרבות המותגים והצריכה של העידן הגלובלי, או ליתר דיוק – הגלוקלי: המגזור משחור את הגיון הפעולה של מותג שסביבו מתכנסת קהילה מדומיינת של צרכנים, המגדירה את עצמה מתוך מאבק במוותגים מתחרים לא פחות משהיא עושה זאת על ידי הזדהות עמו ורכישתו. בדומה לכך המסחור משכפל את הנחות היסוד של תרבות הצריכה, שבה השוק – המנכח את עצמו ברכישת המותגים המתחרים, ההופכים למסמני זהות – מגדיר את גבולות החברה.

מהפכת ההפרטה הייתה מהפכה בלתי נראית: למרות השינויים העמוקים שהיא חוללה בכל תחומי החיים בישראל, הדיון הציבורי בה היה מוגבל,

ומטרותיה ודרכי פעולתה נותרו בדרך כלל סמויות, עמימות שהקלה את מהלכה. הצלחתה של מהפכת ההפרטה נבעה, בין השאר, מכך שהיא פוררה לא רק את מדינת הרווחה אלא גם את המבנים הרעיוניים שעמדו ביסודה, ובמרכזם את אתוס היחד, שהיה חלק מתבנית העומק של הזהות הקיבוצית הישראלית. אתוס היחד — ששילב תודעה לאומית, חינוך ציוני, מסורת יהודית, איום קיומי, מאבק צבאי, סולידריות חברתית וחזון סוציאליסטי — היה הבסיס הערכי והרעיוני שהעניק צידוק למעורבות הציבורית ולוויסות הממלכתי של הכלכלה והחברה בישראל, שכוונו, מבחינה הצהרתית לפחות, להגברת הצמיחה הכלכלית והצדק החלוקתי באמצעות מדינת הרווחה. מתוקף ערכיו של אתוס היחד, פירוק מדינת הרווחה היה יסוד זר לזהות הקיבוצית הישראלית ולפיכך טבוע בחותם של חוסר לגיטימיות. לפיכך אחד מיעדיה של מהפכת ההפרטה — ואף תנאי מוקדם להצלחתה — היה עיצוב מחדש של התודעה הישראלית והפרטתה. הדבר נעשה הן על ידי שלילת הנחות היסוד הרעיוניות, ההיסטוריות והמוסריות שעליהן נשען אתוס היחד וקריאת תיגר על הסדר החברתי שנגזר מהן ובמרכזו מדינת הרווחה, הן על ידי הטמעתו של אתוס היחיד בדעת הקהל והצגת משטר ההפרטה, בכללו עקרונות השוק והתחרות שבבסיסו, כסדר טבעי המצדיק את פירוק מדינת הרווחה ואת מסחור שירותיה. הפרטת התודעה הייתה כרוכה בשבירת המושגים הרעיוניים והמבנים הפוליטיים היריבים שמִשְׁמְעו את המציאות הישראלית ובחציית קווי התיחום שהבדילו ביניהם. במציאות המופרטת איבדו מושגים ומבנים אלו, שהגדירו את קווי התיחום של סדר היום הציבורי בתקופת ההגמוניה של אתוס היחד, את יכולתם להסביר את התמורות החברתיות והפוליטיות שחוללה מהפכת ההפרטה. ומנגד טען משטר ההפרטה את אתוס היחיד — שלא היה אלא השתקפותו — בכוח ממשמע, וכך הקנה לסדר החברתי המופרט שנגזר ממנו תוקף של סדר נכון ואף צודק.

הפרטת התודעה התחוללה בצֶּלֶה של סתירה בין הנוסטלגיה לממלכתיות הישראלית, על גילוייה הממשיים וייצוגיה המדומיינים, לבין דחייתה בשם הסיכוי לחופש, להישגיות ולרווח שהבטיחו השוק והתחרות, הן למעמד הביניים ההגמוני — שהיה מנושאי אתוס היחד וממחוללי מהפכת ההפרטה גם יחד — הן למעמדות הנמוכים המודרים. שיח ההפרטה התאים את עצמו לסתירה זו: הוא

נמנע מלתקוף את אתוס היחד באופן ישיר, אך רוקן אותו מתוכנו מתוך שהוא משתמש בעצמות הרגשיות הגלומות בו; ובד בבד הוא שלל את יסודותיה הציבוריים של הממלכתיות הישראלית, אך ניכס את סמליה. השיח המפריט שטש את הניגוד שבין אתוס היחד לאתוס היחיד באמצעות אוקסימורון 'היחד המופרט'. היחד המופרט הקשה לזהות את השינויים המבניים שחוללה מהפכת ההפרטה וטשטש את תוצאותיה הכלכליות והחברתיות, וכך סייע בסלילת דרכה אל ההגמוניה.

ביטולו של הניגוד בין הממלכתי לפרטי אל תוך היחד המופרט — כמו למשל הפרטת שירותי הבריאות במסווה של 'ביטוח בריאות ממלכתי' — ערפל את זיקת הגומלין בין הפרטת מדינת הרווחה לבין הפגיעה בביטחון החברתי של הישראלים וסייע לעיקור הדיון הציבורי בתוצאות ההפרטה וברווח ובהפסד שנגרמו למעמדות השונים. אשליית הרציפות שייצר היחד המופרט הייתה אחד הגורמים לכך שהמאבק שניהלו גורמים שונים בפירוק מדינת הרווחה עורר רק הד ציבורי שולי ולכך שחלקים גדולים מנפגעי הגידול באי-השוויון הוסיפו לתמוך במדיניות ההפרטה שהפכה אותם לקרבנותיה. פרדוקס זה שיקף היטב את הצלחתו של היחד המופרט לסגל את החברה הישראלית לחוקי המשחק של משטר ההפרטה.

הגילוי המובהק של היחד המופרט היה המגזור; כשם שהממלכתיות הייתה האידאולוגיה של מדינת הרווחה האוניברסלית, כך היה המגזור האידאולוגיה של הפרטתה. המגזור שלל את הגילויים הרעיוניים והמוסדיים של הממלכתיות, אך הוזהויות הקיבוציות החלופיות שהוא כונן יצרו תודעות סולידריות חדשות, שלמראית עין היו המשכה. שלילת עקרון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' והמרתו בזה של 'מדינה יהודית או דמוקרטית' הוא אחד הגילויים הרעיוניים של הפרטת החברה הישראלית ומגזוריה. המגזור הפך את היהדות והדמוקרטיה מחלקים של אתוס היחד למסמנים של מגזרים מתחרים שכינונם שיקף את תהליך פירוקה של מדינת הרווחה האוניברסלית, והתחליפים שהם הציעו לשירותיה סיפקו צידוק להפרטתה.

מגזור היהדות

משטר ההפרטה הפך את היהדות לציר הרעיוני המרכזי של מגזור החברה הישראלית בכלל ושל מגזור הציבור הדתי-לאומי והציבור החרדי — שהיו מרכיבים מרכזיים של 'קואליציית האחרים' של הימין — בפרט. מגזורה של החברה הדתית בא לידי ביטוי הן בהתבדלות מן הציבור החילוני הן, ובעיקר, בחידוד ההבדלים והניגודים בין קבוצות המשנה שלה ובתוכן — כדי להצדיק את מיסודן המגזרי — על המשמעויות הפוליטיות והיתרונות התקציביים שהיו כרוכים בכך. כך הפכו התייחדות רעיונית ודפוסים מתבדלים ומנוגדים של אורח חיים למסמנים של קבוצות בקרב הציבור הדתי והחרדי ולבסיס להתארגנויות מגזריות בתוכו. אלה הבטיחו תחליפים לשירותיה של מדינת הרווחה, וכך האיצו את פירוקה.

מגזורו של הציבור הדתי היה מלווה בשלילה ובשחיקה של הממד החילוני, הלאומי והדמוקרטי שהקנה המרד הציוני ל'יהדות' והמרתו בגרסאות של 'החזרת עטרה ליושנה', שלא הייתה אלא חזרה מדומיינת לערכי 'הקהילה הקדושה' בגולה. אחד מן הגילויים הבולטים של מגזורו של הציבור הדתי היה שלילת אורחות חייו של הציבור החילוני וערכיו כמנוגדים ל'יהדות'. בתגובה הפכו חלקים ממעמדות הביניים החילוניים את המאבק ב'דתיים' לדלק הרעיוני שהזין את הסתגלותם למשטר ההפרטה: התנגדותם למדיניותם של הדתיים-לאומיים והחרדים — משמע, שימוש בעצמה השלטונית שהם רכשו — שימשה צידוק תחילה לתביעה להחלשת כוחה של המדינה — קרי, הפרטתה — ובהמשך להתמגזרותם של ה'חילונים' בנימוק של התגוננות מפני ה'דתיים', שמצדם מצאו בכך עילה להעמקת מגזורם. המתח בין דתיים לחילונים הפך לאחד ממוקדי הוויכוח הציבורי בישראל בשנות השמונים והתשעים. בניגוד לגישה הרווחת, המצביעה על ניגודים רעיוניים כעל מקורותיו של מתח זה, ומציעה את ה'הידברות' כמפתח לפתרונו. למעשה ניגודים אלו לא היו אלא השקפות של תהליך ההפרטה והמגזור, שככל שהוא העמיק כך הוא החריף את המתח, שפתרונו נמצא לכן בהקטנת אי-השוויון הכלכלי.

את השינוי העמוק ביותר בתפיסת היהדות חוללה מדיניות ההפרטה והמגזור בקרב הציבור הדתי-לאומי. ואולם ההשפעה המכרעת שהייתה

למדיניות ההפרטה על שינוי דמותה של הציונות הדתית נדחקה מן הדיון האקדמי והציבורי, בין השאר מפני שהנטייה הרווחת היא להסביר את גילוייו של שינוי זה – שהבולטת שבהם היא ההקצנה הדתית והמדינית – כתולדה של מכלול גורמים רעיוניים, מדיניים וחברתיים אחרים. מבחינה רעיונית השינוי מוסבר במעמד המוביל שרכשה התפיסה האמונית בציבור הדתי-לאומי; מבחינה מדינית באימוץ עמדות נציות בסכסוך היהודי-ערבי ובתמיכה במפעל ההתנחלות ובהרחבתו המתמדת; ומבחינה חברתית במרד של הציונות הדתית בהגמוניה של תנועת העבודה בניסיון לרשת אותה ולהחליפה, מהלך שחידד את הניגודים בין שתי התנועות ובין הציבורים, הדתי והחילוני, שהן ייצגו. ואולם בהסברים מקובלים אלו אין תשובה לשאלה מדוע מגמות אלו – שחלקן אתגרו ללא הצלחה את הציונות הדתית ה'ממלכתית' כבר לפני 1967, היינו בתקופת 'הברית ההיסטורית' עם תנועת העבודה – הצליחו לסחוף את הציבור הדתי לאומי דווקא מאז שנות השבעים. הפרשנות הרווחת תולה את השינוי בטלטלה הרעיונית שאחזה בציונות הדתית בעקבות מלחמת ששת הימים. ואולם גם הסבר זה אינו מספק. השואה והקמת המדינה מיד לאחריה חוללו בציבור זה זעזוע תאולוגי עמוק אף יותר, שהוביל דווקא לחיזוק הדבקות בממלכתיות הישראלית. מכאן שאת השינוי שעבר על הציבור הדתי-לאומי אין להסביר בטלטלה הרעיונית כשלעצמה, אלא בנסיבות החברתיות שבהן היא התחוללה: מהפכת ההפרטה והמגזור היא שדחפה את ההקצנה הדתית והמדינית משולי ההווה הדתית-לאומית למרכז. פירוק מדינת הרווחה האוניברסלית וכינון קואליציית המגורים של הימין בעקבות המהפך נתנו משמעות פוליטית ותקציבית להבדלים רעיוניים ותרבותיים שהיו בסיס למגזורן של קבוצות הוהות השונות. ואכן, הציבור הדתי-לאומי מיהר להפנים את כללי המשחק החדשים של משטר ההפרטה והסתגל אליהם באמצעות ההקצנה הדתית והמדינית שבידלה אותו ושימשה בסיס למגזור.

מגזורו של הציבור הדתי-לאומי הועצם כתולדה של מחויבותו למפעל ההתנחלות, שהיה אחד הגילויים הראשונים של מדיניות המגזור ואחד המנועים שהאיצו את הפרטת מדינת הרווחה לאחר 1977. הזיקה בין מדיניות ההפרטה והמגזור לבין מפעל ההתנחלות טושטשה על ידי הוויכוח בין הימין לשמאל, שמיקד את תשומת הלב בהיבטים הרעיוניים והמדיניים המוצהרים

של ההתנחלות והתעלם ממשמעויותיה החברתיות. ואולם את התפתחותו של מפעל ההתנחלות יש להבין כחלק ממדיניות ההפרטה, שעשתה את 'ארץ ההתנחלויות' — על ההטבות הכלכליות המפליגות שהוצעו בה למתנחלים — לתחליף למדינת הרווחה שהלכה ופורקה בישראל הריבונית. כך הפך המעבר למדינת הרווחה החלופית שהוקמה ב'שטחים' לסיכוי היחיד של חלקים רחבים מקרב המעמדות הנמוכים ליהנות מאותם שירותים חברתיים שמהפכת ההפרטה שללה מהם, סיכוי שמחק את הקו הירוק לא פחות מרעיון ארץ ישראל השלמה או התאולוגיה האמונית. 'ארץ ההתנחלויות' חשפה לראשונה גם את המנגנון הפוליטי שעתיד היה לאפיין את המגוור בכלל: ההטבות הייחודיות שניתנו למתנחלים — שהיו הצד השני של שחיקת השירותים החברתיים בישראל — והניסיון המתמיד לשמור עליהן ולהרחיבן היו לנושא למאבק פוליטי מתמשך, שעשה את ההתנחלות למוקד למחלוקת ציבורית לא פחות מן הוויכוח על ההנחות המדיניות שעמדו בבסיסן. דפוס דומה של מחלוקת עתיד היה לאפיין את מגוורן של קבוצות נוספות ולהגדיר את חוקי המשחק של הפוליטיקה הישראלית בעידן ההפרטה.

מפעל ההתנחלות הצליח לכפות את ההיגיון המגזרי גם על מתנגדיו מן השמאל היוני, כפי שמלמדת הססמה 'כסף לשכונות ולא להתנחלויות', שתקפה את ההתנחלויות בשמו של מגזר מתחרה שגם אותו כונן הימין — השכונות. ואולם השכונות דחו ססמה זו, דחייה המלמדת שההיגיון המנחה את נציותן הוא כלכלי יותר ממדיני: לנוכח פירוק מדינת הרווחה בישראל הריבונית ראו המעמדות הנמוכים את ההשקעה בהתנחלויות כהשקעה בהם ובעתידם, ולכן דחו את ההנגדה בין השכונות להתנחלויות ככוזבת. יתר על כן, לנוכח זיקת הגומלין ההדוקה המתקיימת בישראל בין ריבוד מעמדי, השתייכות עדתית ועמדה פוליטית, ראו המעמדות הנמוכים במתקפת השמאל על ההתנחלויות לא עמדה מדינית, אלא ניסיון של מעמדות הביניים לפגוע באחד הכלים העיקריים שעשויים היו לסייע בשיפור רמת חייהם והתקדמותם החברתית במשטר ההפרטה. הפן החברתי של הוויכוח על ההתנחלויות מלמד אפוא כי הפרטת מדינת הרווחה והפגיעה הנמשכת במעמדות הנמוכים תרמה לחיזוק זיקתם לימין ולהחרפת עוינותם לשמאל אף יותר מן הגורמים הרעיוניים והמדיניים המקובלים להסבר תהליכים אלו.

ככל שהואצה מהפכת ההפרטה והגיון המגזור השתלט על החברה הישראלית, כך אימצו חלקים רחבים בציבור הדתי-לאומי לא רק את הרעיונות האמוניים, אלא גם את אורח החיים המחמיר יותר מבחינה דתית שהתלווה אליהם. החמרה זו הוצגה אמנם כשחרור של הציונות הדתית הישנה מן הכפיפות התרבותית לשמאל החילוני, אך למעשה היא הייתה יותר בבחינת התאמה להגיון המגזור וניכוס היהדות כמותג במאבק הבין-מגורי. העיקרון שלפיו נבררו היסודות הרעיוניים והתרבותיים שעיצבו את דמותה של הציונות הדתית ה'חדשה' היה מגורי יותר מתאלוגי; מטרתו הייתה להצדיק את התייחדותם המגורית של הדתיים-לאומיים ה'חדשים' באמצעות בידול כפול מן הציבור החילוני ומן הציבור החרדי כאחד. ככל שגבר הצורך בבידול ובמיתוג מגורי, כך גברה בציבור הדתי-לאומי הן הביקורת ואף ההוקעה של האופי ה'לא יהודי' של אורחות חייו של הציבור החילוני הן ההחמרה הדתית שהייתה משולבת בויתור על חלק מעקרונות הציונות הדתית הישנה. ואולם בניגוד להגיון המגזור הגדילה החמרה זו דווקא את הדמיון לחרדים, ולכן בה בעת הקפידו הדתיים-לאומיים לבדל את עצמם מן החרדים באמצעות הדגשת מחויבותם הציונית ונציותם המדינית, שהלמו את העניין שלהם במפעל ההתנחלויות. בידול כפול זה מאיר את המגזור כגורם שעודד ומיסד את תהליך ההחמרה הדתית וההקצנה המדינית שעבר על הציונות הדתית. היבט חשוב לא פחות של מגזורו של הציבור הדתי-לאומי היה המגזור פנימי, היינו התבדלות של תת-זרמים שונים בתוכו. המגזור הפנימי חידד את ההבדלים הרעיוניים, המדיניים, החברתיים, התרבותיים וההלכתיים בתוך הציונות הדתית, ואלה היו לציר להתייחדות מגורית ולכינון מערכות שירותים נפרדות — בייחוד בתחומי החינוך והדת — של זרמים שונים בתוכה. מערכות אלו מומנו גם על ידי תקציבים ציבוריים, שהמאבקים להשגתם העצימו את המגזור הפנימי וסיפקו לו צידוק, וגם על ידי תשלומים פרטיים, שמסחרו את השירותים ועשו את היכולת הכלכלית לאחד מקווי השבר שלאורכם מוגזר הציבור הדתי-לאומי.

משטר ההפרטה עשה אפוא את המגזור לעיקרון המארגן של הציונות הדתית ואת היהדות למותג מגורי שבידל אותה כלפי פנים וכלפי חוץ. ככל שהציבור הדתי-לאומי התמגזר, כן הוא הפך לבעל עניין בפירוק מדינת הרווחה האוניברסלית ובהפרטת שירותיה ומסחורם; וככל שהיהדות הפכה

למותג מגזרי מבדל, כן היא נטענה במשמעות שהפכה אותה למנוגדת לממלכתיות הישראלית, ליריבה ואף ליורשת שלה ושל גילווייה המוסדיים, כמו מערכות המשפט, החינוך, הצבא והפוליטיקה. הפרטתן של מערכות אלה — כחלק ממגזור החברה — פעלה לערעור כלליותן, הקלה את השתלבות הדתיים-לאומיים בתוכן כמגזר ופתחה פתח להצגת היהדות ככלליות חלופית לממלכתיות.

ההפרטה והמגזור העמידו את המפד"ל — הביטוי הפוליטי המרכזי של הציונות הדתית — לפני סתירה קיומית: מצד אחד, חוקי המשחק המגזריים סיפקו לציבור הדתי-לאומי שהתמגזר עצמה חסרת תקדים; מצד אחר, הם פעלו לפירוק המבנים החברתיים שמהם שאבה המפד"ל באופן היסטורי את כוחה. ככל שההפרטה פירקה את מדינת הרווחה והמגזור שחק את הממלכתיות, כן נשמת גם הטעם לקיומה הייחודי של המפד"ל כלוחמת על דמותה היהודית של הכלליות הישראלית, שהלכה ונתפוגגה. תהליך זה מסביר את ירידת כוחה הפוליטי של המפד"ל ואת עלייתם של גורמים פוליטיים חלופיים שייצגו את פניו השונים של תהליך המגזור של הציבור הדתי-לאומי ותבעו לעצמם את הכתר של שומרי חותם היהדות.

משטר ההפרטה ומגזורה של היהדות שינו גם את פניה של החברה החרדית והכשירו, ולמעשה פילסו, את הדרך לכניסתה למרכז ההוויה הישראלית. בעידן הממלכתיות לוותה ההסתגרות החרדית בערעור ואף בשלילה עקרונית של דמות החברה והמשטר ה'ציוניים'; ואולם מהפכת ההפרטה התאימה את החברה הישראלית הממוגזרת לדרישותיהם של החרדים, שהפכו להתגלמות המושלמת של השיטה החדשה, ואף היו שותפים פעילים בקביעת כלליה. אימוץ חוקי המשחק המגזריים חולל תמורות מרחיקות לכת בכל אורחות חייה של החברה החרדית — במרחב הפרטי והציבורי כאחד — שינויים שתוצאתם הייתה כינונה של 'חברת הלומדים'. החרדים, על קבוצות המשנה שלהם, היו אחד הגורמים שהאיצו את מגזורה של החברה הישראלית, וככל שהתעצמה תלותם בשיטה המגזרית, כך הם נעשו בעלי עניין בהמשך תהליך פירוקה של מדינת הרווחה האוניברסלית והשתמשו בכוחם הפוליטי להעמקתו. אימוץ הגיון המגזור הביא את החרדים לנצל גם את ההטבות המפליגות שהציעה ארץ ההתנחלויות ושכפלו בה את חברת הלומדים, דבר שהפך אותם בהדרגה לבעלי

עניין גם בחיזוק ההתנחלויות ובהמשך הכיבוש. תהליך זה עשוי להסביר את השינוי העמוק שחל בעמדות המדיניות של חלקים רחבים בציבור החרדי: ככל שגברה תלותם במדינת הרווחה החלופית שקמה בשטחי יש"ע, כן הם נטשו את היוניות המסורתית שאפיינה אותם עד לעידן המגזור וסיגלו גישה נצית יותר כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

ככל שהחרדים, ולמעשה 'החרדים החדשים', נעשו לחלק מן ההגמוניה החדשה שכוונה את 'קואליציית האחרים' של הימין, הם החלו להשתתף באופן פעיל גם בשיח על דמות המשטר, מתוך חתירה לשינוי חוקי המשחק של הדמוקרטיה הישראלית כדי להתאימם להיגיון המגזרי. בהמשך לעמדתם המסורתית התמקדה ביקורתם של החרדים במתח שבין סמכות ההלכה לבין סמכות המדינה. ואולם בעוד שבעידן הממלכתיות נתפסה ביקורת זו כשריד חסר חשיבות של העולם הרעיוני וסגנון ההתנהלות הגלותי, הרי שמגזורה של החברה הישראלית הקנה לביקורת החרדית משמעות ותוקף מחודשים: הדמוקרטיה הוצגה כשם נרדף לממלכתיות הישראלית השוקעת וכמותג מגזרי המגן על ההגמוניה של מעמדות הביניים החילוניים, דבר שנתן לביקורת הדמוקרטיה של החרדים ממד של עדכניות, ובהקשר הרב-תרבותי אף של לגיטימיות. עולה שיותר משהתפשטות החרדיות החדשה הייתה תולדה של שיבה לערכי היהדות, כפי שהציג זאת הסיפור החרדי, היא הייתה תולדה של המגזור; ובניגוד לטענות מתנגדיהם, החרדים לא 'סחטו' את המדינה והם לא פעלו בניגוד לכללים; להפך: הם דווקא היו בין הראשונים שהבינו את השינויים בחוקי המשחק שכפה משטר ההפרטה והמגזור על החברה הישראלית ופעלו לפיהם, ואגב כך חשפו את הנחות המוצא של משטר זה ואת השלכותיהן.

עלייתה של ש"ס היא הגילוי המובהק ביותר של אימוץ חוקי המשחק של משטר ההפרטה והמגזור בתחומי השירותים החברתיים והארגון המפלגתי כאחד. השינוי העמוק שחולל המגזור בקרב החרדים האשכנזים לא עורר תשומת לב, שכן למראית עין הם המשיכו באורח חייהם ובהתבדלותם כמקודם. במקרה של ש"ס, לעומת זאת, השינוי היה בולט: מרבית תומכיה היו מצביעי הליכוד והמפד"ל לשעבר, שהמירו את הניסיון להגדרה מחודשת של גבולותיה ואופייה של הממלכתיות הישראלית — שבא לידי ביטוי במהפך 1977 — בשלילתה, המרה שלותה במקרים רבים גם בשינוי חד ובולט באורחות החיים מישראלי-

ל'חרדי'. גם זיקתם של שינויים אלו למהפכת ההפרטה הייתה קלה לאבחון: בשנות השמונים והתשעים ש"ס סיגלה את המזרחים בני המעמדות הנמוכים להיגיון המגזרי וסיפקה להם את הצידוקים הערכיים, את הנימוקים הרעיוניים, את הכלים הארגוניים ואת הכוח הפוליטי להתמסד כמגזר ולהיאבק במסגרתו על כוח ומשאבים. יתר על כן, מבעד למסווה הרטוריקה ה'חברתית' שלה הפכה ש"ס עד מהרה לאחד הסוכנים המרכזיים של פירוק מדינת הרווחה והגדלת אי־השוויון החברתי והכלכלי, מדיניות שהגבירה את תלותם של המעמדות הנמוכים בשירותיה וחיזקה את כוחה, וחוזר חלילה.

ההפרטה המגזור מסבירים את עלייתה של ש"ס כשם שהיעדרם מסביר את כישלונם של ניסיונות קודמים לכינון מפלגות עדתיות־דתיות: כל עוד שימשה מדינת הרווחה בסיס ועוגן לממלכתיות הישראלית, לא היה מרחב קיום למפלגות מגזריות. ואולם בעקבות הפרטת מדינת הרווחה — כאשר המגזור דחק את הממלכתיות — נוצרו התנאים שאפשרו את עלייתן של מפלגות עדתיות־דתיות, שעשו את היהדות לתחליף לממלכתיות. תמ"י הייתה הניסיון הראשון לנצל את כללי המשחק החדשים שיצר משטר ההפרטה, אך היא הופיעה בטרם הבשיל מהלך המגזור, תזמון המסביר את היעלמותה המהירה. ש"ס, לעומת זאת, כבר צמחה מתוך הוויית ההפרטה והמגזור והתודעות שהיא הבנתה, דבר המסביר את עלייתה המהירה, את התבססותה ואת אחיזתה הנמשכת בקרב קהלי היעד שלה. גורם חשוב להצלחתה של ש"ס היה מקומם של תומכיה בשוק העבודה, מקום שהקנה ליהדותם משמעות כלכלית. מצביעה של ש"ס באו בעיקר מקרב המעמד הנמוך המזרחי, שנדחק לענפי תעסוקה עתירי עבודה ומעוטי הכנסה, ואלה הציבו אותו במאבק חסר סיכוי עם הפועלים הפלסטינים — ובהמשך גם עם העובדים הזרים — שהסתפקו בשכר ובתנאי העסקה ירודים, ואשר רמת התחרותיות שלהם ביחס לפועל היהודי גברה ככל שהם השתלבו בתרבות העבודה הישראלית. הקטנת כושר התחרות של הפועלים הפלסטינים ושל העובדים הזרים הפכה לפיכך לאינטרס חיוני של החלקים המנוחשלים, המזרחיים ברובם, של מעמד הפועלים היהודי, והיא מצאה ביטוי בהעדפותיהם הפוליטיות. התמיכה הגבוהה שהימין זוכה לה בקרב המעמדות הנמוכים — ממש כמו שיעור התמיכה הגבוה שהשמאל זוכה לו בקרב מעמדות הביניים החילוניים — היא תולדה של המתאם הגבוה המתקיים בישראל בין מיקום

בשוק העבודה מעמד, עדה והשקפה מדינית. שלום נאו־ליברלי בנוסח המזרח התיכון החדש, כפי שהציע השמאל — משמע, גבולות פתוחים לכניסת כוח עבודה פלסטיני לישראל ולהעברת מפעלים עתירי עבודה מישראל לירדן ולמצרים — הפך בתנאי משטר ההפרטה לאיום כלכלי על המעמדות הנמוכים, שראו בו סכנה לפגיעה נוספת במעמדם בשוק העבודה. משטר ההפרטה והידרדרות הביטחון החברתי והתעסוקתי הפכו אפוא את המשך הסכסוך עם הפלסטינים לאינטרס חיוני של המעמדות הנמוכים, והם נתנו לו ביטוי בתמיכה גורפת בכיבוש ובימין. יתר על כן, הפיגועים והסגרים, שנעשו חלק בלתי נפרד מתבנית השליטה בשטחים, הגדילו את הסיכון הביטחוני שבהעסקת הפלסטינים ופגעו בסדירות הגעתם לעבודה בישראל, ובכך הקטינו את התחרותיות שלהם. מנגד, היהדות — ובייחוד כשנתלו אליה סימני זיהוי חיצוניים בולטים, כמקובל בציבור הדתי והחרדי — הפכה ליתו תקן למהימנותו הביטחונית של הפועל היהודי ואישור לחופש הניידות שלו, ואלה הגדילו את כושר התחרות שלו ואת הביקוש לעבודתו. כך הפכו הגידול באי־השוויון החברתי והמשך הכיבוש את היהדות לא רק למותג מגורי, אלא גם למקור ליתרונות כלכליים, שחזר והידק את זיקתם של המעמדות הנמוכים ליהדות על גילוייה המגוונים.

ש"ס זיהתה את התגברות כוח המשיכה של היהדות בקרב המעמדות הנמוכים, המזרחיים בעיקרם, לנוכח התחרות מצד כוח העבודה הלא יהודי, והיא השתמשה בה למגוורם ולגיוסם הפוליטי. ואכן, מעמד הפועלים המזרחי, שמהפכת ההפרטה הפכה את היהדות לנכס הכלכלי העיקרי שנותר בידי חלקים רחבים שלו, הודהה עם בשורתה של ש"ס, שהקנתה ליהדותו יוקרה תרבותית וכוח פוליטי. פירוק מדינת הרווחה וההודקקות לשירותים החברתיים שהציעה ארץ ההתנחלויות מכאן והתחרות עם הפועל הפלסטיני והתלות בהמשך השליטה בשטחים לוויסות שוק העבודה מכאן, הפכו את קהלי היעד של ש"ס גם לבעלי עניין בהמשך הכיבוש. ההוויה הכלכלית־חברתית שאליה הטיל משטר ההפרטה את תומכי ש"ס השתקפה בעמדותיהם הנציות, והיא מסבירה מדוע הם דחו את מתינותו המדינית של הרב עובדיה יוסף — אף שקבלת מרותו הייתה אחד היסודות למגוורם — שכדי לשמר את מנהיגותו נאלץ לבסוף לאמץ עמדות אלה.

הגידול במספר העובדים הזרים, שהחליפו את הפלסטינים מאז מחצית שנות התשעים, גרם לחידוד הזיקה בין היהדות למיקום בשוק העבודה בקרב

היסודות הנמוכים שבמעמד הפועלים. החשש מפיגועים וחוסר הסדירות בהגעה לעבודה, שהקטינו את כדאיות העסקתם של הפלסטינים, רק הגדילו את יתרונם של העובדים הזרים ולכן התחרות שלהם בפועל היהודי הייתה קשה יותר. המדיניות שנקטה ש"ס כלפי העובדים הזרים בתקופה שנציגיה בממשלה עמדו בראש המשרדים הנוגעים בדבר שיקפה את האינטרסים של תומכיה בשוק העבודה: היא הסכימה לכניסת עובדים זרים 'חוקיים' לבנייה ולחקלאות, ענפים שבהם רמת ההשתתפות של הפועלים היהודים הייתה נמוכה; בד בבד היא תמכה ברדיפה ובגירוש של העובדים הזרים הבלתי חוקיים, ש'ברחו' ממעבידיהם והחלו להתחרות ישירות עם הפועלים היהודים הבלתי מקצועיים. מדיניות זו העצימה את הממד הכלכלי שביהדות בקרב השכבות החברתיות שהיו חשופות לתחרות מצד העובדים הפלסטינים והזרים, וככזו היא הגבירה את תמיכתן בש"ס, שהצטיירה כמגנתן וכמי שמעדיפה את זכויות היהודים על פני אלו של הלא יהודים.

זווית הראייה של שוק העבודה עשויה לספק עוד הסבר להתגברות העוינות כלפי השמאל בקרב המעמדות הנמוכים. הם ראו בהתנגדות השמאל לכיבוש ובהגנה על זכויותיהם של הפלסטינים והעובדים הזרים לא רק העדפה של האינטרסים של האֲחֵרִים, אלא גם ניסיון של מעמדות הביניים החילוניים לפגוע בזכויות היתר הכלכליות שהפיקו המעמדות הנמוכים מן הכיבוש והיהדות. ובדומה, היוניות המדינית והדאגה לזכויות האדם שיקפו את האינטרסים שנגזרו ממקומם של חלקים ממעמדות הביניים בשוק העבודה: לא רק שהם לא היו חשופים לתחרות מצד הפלסטינים והעובדים הזרים בשוק העבודה, אלא שההון ההשכלתי שרכשו אותם יותר ויותר לאפשרויות שפתח השוק הגלובלי, שהקנה יתרון לקטגוריה הכלל-אנושית של 'אדם' על פני קטגוריות ילידות המצב הלאומי, ובהן היהודי. במישור הרעיוני השתקפה הוויה זו, בין השאר, בהנגדה גוברת בין יהדות לדמוקרטיה בקרב מעמדת הביניים.

המגזור חידד אפוא את היסוד האתני-דתי שביהדות, יסוד שהוסיף להתעצם ככל שהיהדות הגדירה את הקוטב שכנגדו התמגזרו קבוצות אחרות בחברה הישראלית, שהפכו את הדמוקרטיה לציר התייחדותן. כך נהגו, למשל, העולים מברית המועצות לשעבר, שכוננו עצמם כמגזר והשתמשו בכוחם הפוליטי המגזרי — הן באמצעות מפלגות משל עצמם הן ככוח מובחן בתוך

המפלגות האחרות — להבטחת האינטרסים הייחודיים שלהם, ובמיוחד בתחום המעמד האישי והאזרחי והשירותים החברתיים. המאבק הרעיוני בין ש"ס למפלגות העולים, שעימת את היהדות עם הדמוקרטיה, שיקף תחרות כלכלית וחברתית ממשית שהתנהלה בין שני הציבורים שהם ייצגו.

כמו בארצות הגירה אחרות גם התמורות שחוללו העולים בשלבים הנמוכים של שוקי העבודה והדיור פגעו במעמדות הנמוכים הוותיקים, בחזקתם כמועסקים וכשוכרים, והיטיבה עם מעמדות הביניים, בחזקתם כמעסיקים וכמשכירים. בשוק העבודה מיזגה העלייה מברית המועצות לשעבר שני יתרונות סותרים, שהרעו את מצבם היחסי של המעמדות הנמוכים הוותיקים: העולים הגדילו את התחרותיות בענפים הבלתי מקצועיים והלא מאורגנים, וזו גרמה להרעה בתנאי ההעסקה של הוותיקים בענפים אלו ולדחיקתם; בד בבד ההון ההשכלתי שהביאו עמם העולים אפשר להם לשדרג במהירות את מיקומם המקצועי ואת הכנסתם, וכך, בתוך זמן קצר, עברו רבים מהם את המעמד הנמוך הוותיק והחלו להשתלב במעמד הביניים או לפחות לאמץ את אורחות חייו. העולים גם הוסיפו לטפח את יתרון ההשכלה. לנוכח הרמה הירודה של החינוך בשכונות המעמד הנמוך שבהן הם התיישבו בשל מחירי הדיור הזולים, הם הקימו רשת חינוך משלים משלהם, אגב שימוש באפשרויות שפתח לפנייהם המגזור, וכך הם נעשו לבעלי עניין בהעצמתו. כך היה גם בתחום הדיור: בהיעדר דיור ציבורי הולם וזמין, השתמשו העולים בכוחם המגזרי כדי להבטיח פתרונות לצורכיהם הייחודיים, כמו למשל דיור לקשישים. התרכזותם של העולים ביישובים ובשכונות, שבהם חיו המעמדות הנמוכים הוותיקים, הפכה את התחרות הכלכלית בין שתי האוכלוסיות למאבק פוליטי ותרבותי על השליטה ברשויות המקומיות ועל דמותו של המרחב הציבורי. הגיון משחק סכום אפס שלפיו פועל משטר ההפרטה והמגזור גם לכך שהתקדמותם של העולים עוררה עוינות בקרב חלקים מן המעמדות הנמוכים הוותיקים, שחשו כי ה'חדשים' עוקפים אותם ומנציחים את דחיקתם לשוליים, דווקא בשלב שבו נדמה היה כי נוצרו התנאים החברתיים לשיפור מעמדם הכלכלי כפרטים, בעוד המפלגות ה'רוסיות' הקטינו את כוח המיקוח המגזרי שלהם כציבור ברמה המקומית והארצית.

המפלגות החרדיות, ובעיקר ש"ס, הפכו עד מהרה את התחרות הכלכלית והפוליטית מצד העולים — שיצרה 'אויב' מוחשי שיש להתגייס נגדו — למנוף

להעמקת המגזור של המעמדות הנמוכים, ועשו את היהדות לציר המאבק ב'רוסים', שתוארו כ'לא יהודים'. לשימוש ביהדות למאבק בעולים נודעו השלכות רעיוניות מרחיקות לכת: הוא יצר עימות מהותי בין היסוד הדתי ובין היסוד הלאומי שביהדות, העמיק את הניגוד בין היהדות לבין הדמוקרטיה, שחק את האחדתן אל תוך הציונות ועורר דיון טעון ומורכב בדבר גבולות הישראליות. בשל גודלה המספרי שינתה עליית שנות התשעים מחבר המדינות את דמותו של המרחב הציבורי בישראל ואתגרה את אופיו היהודי, תוך כדי חיכוך עם קבוצות מקרב התושבים הוותיקים, לרוב מסורתיים ומזרחים, בסוגיות שנגעו לדמות הפרהסיה ואופי המשטר. כך למשל, המאבק בשאלת מכירת בשר חזיר. החנויות לממכר חזיר נועדו לענות על הרגלי התזונה של העולים, אך פתיחתן עוררה זעם בקרב האוכלוסייה המסורתית הוותיקה. מקורותיו של הזעם היו פוליטיים לא פחות מכפי שהיו תרבותיים. בניגוד לעבר, שבו היה אפשר להציג את מכירת בשר החזיר כעניין הפוגע ברגשות הציבור בכלל ולכן איסורה נתפס כמובן מאליה, העלייה ה'רוסית' גרמה לכך שהגדרת האופי היהודי של המרחב הציבורי על יסוד ההלכה התחילה להתנגש עם העיקרון הדמוקרטי. כך היה גם בשאלות הקשורות למעמד האזרחי והאישי. הפיכתו של ציבור רחב של לא יהודים על פי ההלכה מקרב העולים ליהודים על פי הלאום עוררה סוגיות — כמו למשל קבורתם של חללי צה"ל מקרב העולים שאינם יהודים — שחיידו את המתח בין ישראליות לבין יהדות. כך גם בעניין ההגבלות הכרוכות בהכפפת המעמד האישי לדין ההלכתי, כמו בנישואים. מאז שנות התשעים החלו הגבלות אלו לעמוד בניגוד למושגי כבוד האדם ולזכויות האזרח, לא כעניין הנוגע ליחידים, שאפשר לעקפו באמצעות הסדרים פרטניים, אלא כבעיה הפוגעת בציבורים גדולים, שיש צורך להסדירה באופן ממלכתי. פתרון של מחלוקות אלו היה כרוך בהכרח בהגדרה מחודשת של דמותו של המרחב הציבורי הישראלי. ואולם הגורמים המגוריים המעוניינים — המפלגות הדתיות והחרדיות מכאן ומפלגות העולים והמעמד הבינוני החילוני מכאן — חתרו דווקא להעצים את המחלוקות והפכו אותן למוקד לניגוח הדדי ולגיבוש מגורי. כך, לא רק שנמנע פתרון של שאלות אלו, דבר שהסב סבל לרבים, אלא שהן שימשו כאמצעי להמשך ריסוק החברה והמרחב הציבורי בישראל ולהחרפת הניגוד בין 'יהדות' ל'דמוקרטיה'.

יתר על כן, כניסתם של עולים לא יהודים לישראל על פי חוק השבות התאפשרה מלכתחילה הודות להכפפת הגישה ההלכתית לפרשנות לאומית מרחיקת לכת של היהדות, שהייתה חלק מאתוס היחד; פרשנות שהייתה מנוגדת למוכן האתני-דתי הצר שהיהדות חזרה ולבשה משפכה למותג מגזרי תחת משטר ההפרטה. לכאורה, הגיונו של חוק השבות אמור היה להנחות את מפלגות העולים לנהל את המאבק על זכויות האדם והאזרח של הלא יהודים — בייחוד כנגד הקשיים שערמו לפניהם החרדים, משיקולים תרבותיים, הלכתיים ופוליטיים-מגזריים כאחד — מתוך הישענות על הבסיס הלאומי והממלכתי של חוק השבות בויקתו לאתוס היחד ולהסדרים האוניברסליים של מדינת הרווחה שנבעו ממנו. ואולם אימוץ ההיגיון המגזרי שהשליטה מהפכת ההפרטה הביא את מפלגות העולים לנהל את מאבקן מתוך העצמת הניגוד בין היהדות לדמוקרטיה והפיכתן למותגים המסייעים למיסודם הפוליטי של המגזרים ומשמשים צידוק רעיוני לריסוק האוניברסליות של מדינת הרווחה. העדפתן של מפלגות העולים שיקפה לא רק את מגזור היהדות בקרב הציבור הדתי-חרדי, אלא גם את הפרטתה בקרב מעמדות הביניים החילוניים, תהליך שעמד בויקה לקץ ההגמוניה של אתוס היחד בקרב ציבור זה ולהמרתו באתוס היחד.

הפרטת היהדות

מהפכת ההפרטה שינתה את מקומה של היהדות בשיח הציבורי הישראלי והפכה אותה מאחד מיסודותיו של אתוס היחד למותג מגזרי המתאגר אותו וחותר תחת המשמעות הלאומית שהקנתה הציונות ליהדות. הפרשנויות הרווחות נוטות להסביר את מגזור היהדות ואת השימוש שנעשה בה לביקורת הציונות כקריאת תיגר של אַחֲרִיָּה של החברה הישראלית על ההגמוניה הוותיקה, שבמרכזה עמדה תנועת העבודה. ואולם שלילת הציונות בשם היהדות ניכרה גם בלב ההגמוניה הוותיקה, בקרב מעמדות הביניים החילוניים-אשכנזיים, שהובילו את מהפכת ההפרטה; בפועל הם אלו שנתנו את ההכשר הרעיוני להפיכת היהדות לניגודה של הציונות וממרכיב של אתוס היחד למנוף ערכי להפרטת תודעתם של הישראלים ולאחד מיסודותיו של היחד המופרט.

הפוסט-ציונות, כאידאולוגיית העל של מהפכת ההפרטה, העצימה את הניגוד שבין יהדות לציונות ובין גולה לממלכתיות, ככלי להפרטת התודעה

הישראלית. בגרסאותיה השמאלית והימנית הצביעה הפוסט־ציונות על היסוד המשחרר, שאפיין את הקיום הרב־תרבותי של היהודים בגולה מצד אחד, ועל היסוד הדכאני המאפיין את הציונות כרעיון המכונן של ישראל כמדינת לאום מצד אחר. מהותה הדכאנית של הציונות נחשפת, לטענת הפוסט־ציונים, באופן הברור ביותר באחד האתוסים המעצבים שלה: 'שליטת הגולה', שמשלילת החיים הגלותיים התפתחה, לשיטתם, לשליטת היהודים הגלותיים. שלילה זו שימשה, לדברי הפוסט־ציונים, את ההנהגה הציונית לדורותיה כצידוק רעיוני לשורה של צעדי מדיניות בלתי מוסריים בעליל, שהכפילו את הגורל היהודי לאינטרס הציוני. כך אדישותה של ההנהגה הציונית לנוכח השמדתה של יהדות אירופה בידי הנאצים; כך מחיקת חלקם של תנועות ואישים שלא נמנו עם המרכז הציוני בפעולות המרד, ההתנגדות וההצלה בתקופת השואה, ובמיוחד חלקם של הבונדיסטים, הרוויזיוניסטים והחרדים; כך ניצול מצוקתה של שארית הפליטה לקידום הקמת המדינה, מתוך התעלמות מרצונותיהם של הניצולים כפרטים; כך הסלקצייה של עולים מאירופה ומארצות האסלאם על פי תועלתם למפעל בינוי האומה; כך מחיקת תרבויות יהודיות לא ציוניות בישראל — כמו אלו של החרדים, דוברי היידיש או המזרחים — בשירות הרעיון של כור־ההיתוך הציוני ועוד. הפוסט־ציונות הציגה את חשיפת והוקעת האופי הדכאני של הציונות על גילוייה השונים מצד אחד ואת אימוץ האתוס הגלותי, שבמרכזו הקהילה היהודית כהתגלמות של חברה אזרחית רב־תרבותית, מצד אחר, כמהלך משולב המאפשר לכל ישראלי — יהודי ושאינו יהודי — לשמר ולטפח את זהותו הנבדלת ולקיים את תרבותו מחוץ להגמוניה הציונית שמוסדה אל תוך מנגנוני המדינה וכנגדה.

הטענה הפוסט־ציונית בדבר דיכוי היהדות בידי הציונות עוררה הד ציבורי ניכר, כפי שמעידה עצמת החשיפה שהיא זכתה לה, במיוחד באקדמיה ובתקשורת, שהיו הציונות העיקריים להפצתה. ואולם את הגורמים להד זה אין לחפש בתוכני הביקורת, שלא חרגו מגדר הוויכוחים הרעיוניים שליוו את מדינת ישראל מראשיתה, אלא בהקשריה החברתיים ובמשמעותה הפוליטית של הפוסט־ציונות — תרומתה לקידום מהפכת ההפרטה. ההנגדה בין הציונות כרעיון וכשיטה של דיכוי שמוסדו במדינת ישראל לבין היהדות כמצב של גלות והיעדר ריבונות היוצר מרחב של חירות אישית במסגרת רב־תרבותית —

הנגדה זו השתלבה היטב במאמץ להפרטת התודעה הישראלית. היא נועדה לערער את יסודותיהם הרעיוניים של הציונות ואתוס היחד ושל אופן מימושם בממלכתיות ובמדינת הרווחה בישראל. הדגש ששמו הפוסט־ציונים במהות המעוולת של הציונות נועד להכתים אותה כנגועה בחטא קדמון של אי־מוסריות. לפיכך הדיכוי הפנימי של האחר היהודי היה חשוב לביקורת הפוסט־ציונית כמו הפגיעה בפלסטינים, שכן הוא מעיד, לשיטתם, על הדכאנות המהותית והבלתי ניתנת לשינוי של הציונות, המשכפלת את עצמה במעשי עוול חוזרים כלפי יהודים וכלפי לא יהודים כאחד.

מטרתו של קטכזום האשמה הפוסט־ציוני היא להפוך כל ישראלי לשותף למעשה העוול הציוני ולאחראי לתוצאותיו ולהצביע על שלילת הציונות והוקעת ערכיה וגילוייה ההיסטוריים כעל הדרך היחידה שבה יכול הפרט הישראלי — המודע מעתה לעוול — לשקם את מוסריותו. כמקור השראה לחלופה ראויה לסדר הציוני הצביעה הפוסט־ציונות על הקיום נעדר הריבונות וכוח דיכוי בגולה, ששכפולו עתיד לכונן בישראל חברה רבת־רבנותית שערכיה יהודיים ואוניברסליים, בניגוד לציוניים ולאומיים, הנתונים לבחירה חופשית, ולמעשה צרכנית, של כל פרט. 'יהדות המופרטת' בנוסח הפוסט־ציוני, משתמשת אפוא בעבר היהודי כדי לשלול את ההווה הציוני ומציבה את הגעגוע האפנתי לרבת־תרבותיות של הגולה כניגודה של הממלכתיות הישראלית. היא גורסת ש'העוול הציוני' הוא ציבורי ואילו 'השחרור היהודי' הוא פרטי ומוקיעה את כל מה שהוא 'לאומי' או 'ממלכתי', ובמיוחד את הציונות ככריח התיכון של אתוס היחד, כדי לשלול את הבסיס המוסרי של הוויסות הציבורי של המשק והחברה, המהווה את הנחת היסוד של מדינת הרווחה הישראלית, ולהכשיר את הקמתם בערכי השוק והתחרות.

היהדות המופרטת בגרסה הפוסט־ציונית, שבמרכזה קטכזום האשמה, נעדרה את אשליית החברתיות שיצר היחד המופרט, שבצלו קודמה הפרטת התודעה בישראל. לפיכך, למרות הפולמוס הציבורי הער שעוררה הפוסט־ציונות, העניין בטיעוניה הצטמצם לחוגים אקדמיים ופוליטיים צרים. לעומת זאת גילויים אחרים של היהדות המופרטת — כאלו שפעלו להפרטת התודעה הישראלית מתוך אשליית היחד המופרט על החברתיות הכוזבת שבה, ושאופיינו אף הם בנסיגה מן הציונות אל היהדות ומן הממלכתיות אל הגלותיות — זכו להתקבלות

ציבורית רחבה והפכו לחלק מתרבות הנגד המופרטת שפעלה לערעורו של אתוס היחד. בגילויים אלו של היהדות המופרטת אפשר למנות את 'השיבה אל ארון הספרים היהודי', חיפוש 'השורשים' בגולה והפרטת זיכרון השואה. השיבה אל ארון הספרים היהודי הייתה מעין טקס היטהרות של מעמדות הביניים החילוניים, שעמד בסימן ביקורת חריפה על דלותה של התרבות החילונית בישראל שזנחה את עושרה של התרבות היהודית לדורותיה והפקירה אותו בידי ה'דתיים'. בהתאם להנחותיו של היחד המופרט הפכה השיבה המתחטאת אל ארון הספרים היהודי את היהדות מאחד מאתריה של הזוהת הקיבוצית הישראלית למותג המתאים לצריכה פרטית ומתחרה במוצרים אחרים בשוק התרבות. בשיבה אל ארון הספרים היהודי חזר יסוד המאפיין גם גילויים אחרים של הפוסט־מודרניזם בחזקתו כ'היגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר' — המרת העיצוב הפוליטי של החברה בדיון בטקסטים ובייצוגי המציאות. כך שימשה היהדות המופרטת בסיס רעיוני לדה־פוליטיזציה של ההגמוניה הוותיקה מצד אחד ולפוליטיזציה ולמגזור של אחריה מצד אחר. כאחד מן הגילויים הרעיוניים של מהפכת ההפרטה הייתה השיבה אל ארון הספרים היהודי ותכניו יותר מהצהרה תרבותית; היא הייתה מעין הודאה פומבית בכישלון רעיון שלילת הגולה ובכישלון האתוס המהפכני של התנועה הציונית בכלל ושל תנועת העבודה בפרט לעצב 'אדם חדש' וחברה חדשה'. המהפך הרעיוני שבא לידי ביטוי בתנועת הפרסה מ'שלילת הגולה' לארון הספרים היהודי היה אחד הצידוקים הערכיים להסתלקותם של מעמדות הביניים החילוניים ושל השמאל מרעיון הוויסות הציבורי של החברה והכלכלה בעקבות תבוסתם ל'קואליציית האחרים' של הימין. השיבה אל ארון הספרים היהודי הציעה ליחיד החילוני את קסם הגילוי של ה'טקסט' כתחליף למאבק על עיצוב דמותה של החברה הישראלית. כך החליף החיפוש הפרטי אחר החמימות הכוזבת של הקהילייתיות המסורתית המדומיינת את 'האידיאולוגיות הגדולות' של עידן המהפכה הציונית כמקור השראה להתמודדות עם הבעיות המגדירות את סדר יומה של החברה הישראלית. בניגוד לפוליטיקה, המעצבת את החברה מתוך מגבלותיה ואגב התחשבות באילוצי המציאות, הגעגוע אל ארון הספרים היהודי תרגם את חירות פרשנות הטקסט לאשליה של בחירה חופשית, החיל את תרבות הצריכה על תחום הרוח והציב את השוק כתחליף לוויסות המודע

של החברה. השיבה אל ארון הספרים היהודי פעלה אפוא להפרטת התודעה באמצעות הכשרת הפרטי כתחליף לציבורי, המרת העיצוב החברתי בדיון בטקסטים ונסיגה מן המאבק הפוליטי אל התחרות והשוק, מהלך ששיקף את ירידת הכוח הפוליטי ושחיקת תודעת האחריות הציבורית של מעמדות הביניים החילוניים.

השיבה אל ארון הספרים היהודי שכפלה את אשליית היחד המופרט. הניכוס ההצהרתי של היהדות והתכנסות סביב טקסי הלימוד סיפקו תחליף צרכני ומופרט לאתוס היחד המתפוגג. ארון הספרים היהודי שימש צידוק רעיוני למגוון התארגנויות של החברה האזרחית והמגזר השלישי, שהתרבו כחלק מביטול האופי האוניברסלי של מדינת הרווחה, הציעו תחליפים מופרטים לשירותיה וסייעו בפירוקה. כך למשל, הכנסת תכניות ל'תגבור לימודי היהדות' בבתי הספר החילוניים, בשילוב של מימון ממלכתי ופרטי, ששימשה אמצעי להתמודד עם הקיצוץ בשעות הלימוד, הייתה חלק ממגמת הפרטתה של מערכת החינוך; וכך גם בתי המדרש החילוניים, שסייעו לניקוז היוזמה החברתית מן התחום הפוליטי אל התרבותי וטשטשו את ההבדל בין צדק חלוקתי הממוסד במדינת רווחה לבין צדקה ותמחוי המבוססים על גמילות חסדים של פרטים ותאגידים. ארון הספרים היהודי שימש אפוא גרעין לגיבושה של חברתיות כוזבת, שתחת המסווה של היחד המופרט ערערה את יסודותיו הרעיוניים ואת ביטוייו המוסדיים של אתוס היחד, וכך סיפקה צידוקים ערכיים שסייעו לקידומה של מהפכת ההפרטה.

דרך נוספת של הבניית היהדות המופרטת היא חיפוש השורשים בגולה, שהפך בשני העשורים האחרונים למרכיב יסודי בזהות הקיבוצית הישראלית ולאחד התחליפים האפנתיים לחברתיות הממשית, שהופרטה עם מדינת הרווחה. תופעת חיפוש השורשים אינה ייחודית לישראל, והיא מוכרת גם בארצות הגירה אחרות, בקרב הדורות שאיבדו את הקשר הממשי לארץ הישנה ולתרבותה. מושא גילוי השורשים של צאצאי המהגרים הן בדרך כלל חברות חיות ומתפקדות, גם אם שונות מייצוגיהן המדומיינים ב'ארץ החדשה'. לעומת זאת חיפוש השורשים של הישראלים מכוון לקהילות שחרבו ומעורר געגוע לעולם נעדר חברה, וכך הוא משתלב במהלך של הכשרת התודעה לפירוק החברתיות הממשית ולהפרטתה. כאחד מגילוייה של היהדות המופרטת

חיפוש השורשים בגולה הוא ניגודה של שלילת הגולה, שהייתה אחד מגרעיניו של אתוס היחד. חיפוש השורשים, שהפך עד מהרה לפולחן, משחזר גם הוא את דפוס 'היחד המופרט': הוא ממוקד במשפחה ובמעגל הפרטי, אך רוכש את משמעותו כאתר של קיום ציבורי יהודי מדומיין וכחברתיות כוזבת, דבר ההופך את חיפוש השורשים למהלך של הסתגלות הפרט להכחשת הקשריו החברתיים והפשטתם. חיפוש השורשים סיפק תחליף לזיכרון הקיבוצי הציוני, שעמד בבסיס חברתיות הישראלית הממשית וממסדיה, ולהמרתו בזיכרון פרטי ומופרט — המתקיים בהקשר של הגולה כחברה נעדרת וכקהילייתיות מופשטת — שהיה חלק מכינונה של תודעה ישראלית מופרטת.

הפרטת זיכרון השואה היא דרך אחרת של הבניית יהדות מופרטת המשחזרת את דפוס היחד המופרט. אחד מיסודותיו של אתוס היחד היה הזיכרון המולאם של השואה, שפירש את השואה כמימוש האיום הקיומי שלו נתון כל יחיד יהודי ואת הרעיון הציוני ומיסודו בממלכתיות הישראלית כתשובה לאומית לחוסר האונים היהודי. הזיכרון המולאם של השואה עשה את מרד הגטאות לנקודת מפגש בין הזהות הישראלית לבין הזהות היהודית והעמיד את המרד כביטוי של אתוס היחד הציוני וכניגוד ל'הליכה כצאן לטבח' של היהודים כפרטים. גרסאות מתחרות של הזיכרון המולאם שלטו בשיח הציבורי הישראלי עד שנות השמונים. מאז, כחלק ממהפכת ההפרטה, הן נדחקו לשוליים, ואת מקומן תפס בהדרגה הזיכרון המופרט של השואה. הזיכרון המופרט הבנה את השואה כמצרף של גורלות פרטיים של יהודים: כקרבת, כניצולים, כעקורים, כבני הדור השני, ואף כעולי רגל במסעות לפולין. הוא הפך את השואה מאירוע לאומי ופוליטי למבחן אישי ומוסרי ודחק את המרד כמעשה ציבורי מפני האימה כחוויה פרטית. הזיכרון המופרט הפקיע את המרד מן הזירה הציבורית והחל מייחס מושג זה למאבק הישרדות אישי של כל יהודי כפרט; מהלך שצדו השני, להבדיל, היה הפקעת הממד הפוליטי מן ההשמדה ומיקוד העניין ברוצחים כפרטים. שינוי דומה חל בהצגת היחס שבין 'שואה' ל'תקומה': בעוד שהזיכרון המולאם הדגיש את התפקיד המרכזי שהיה לשואה — לקרבה של יהדות אירופה ולסבלם של העקורים — בהקמת המדינה, וכך הפך אותם לשותפים במהלך התקומה, הזיכרון המופרט תבע את עלבונה של הגולה, שנשללה, כך נטען, בידי הציונות עוד בטרם הושמדה, ושל הניצולים, שסיפורם

הפרטי הושתק בידי הממלכתיות הישראלית והציג אותם כקרבנותיהן. הפרטת הזיכרון השתקפה גם בטקסי יום הזיכרון לשואה: המרד כמעשה פוליטי-קיבוצי, שעיקרו המאבק בניסיון לחסל את קיומם של היהודים כחברה יותר מאשר את הצלתם כפרטים, נדחק מפני דמיונם של הנספים כרשימה אקראית של קרבנות נעדרי הקשר חברתי תחת הכותרת של 'לכל איש יש שם', שהפך את הפרטת החברה להיגיון המארגן של הטקסים. שינוי זה שיקף את דחיקת הציבורי מפני הפרטי בישראל של עידן ההפרטה; את המעבר מהבניית הזיכרון המולאם של השואה כבסיס לכינון זהות קיבוצית ישראלית לשימוש בזיכרון השואה כדי לפורר אותה כחלק מתהליך הפרטתה. ככל שזיכרון השואה הלך והופרט, כן הוא הפך ליותר 'יהודי' ולפחות 'ציוני', ובכך הוא נענה להנחותיו של דפוס היחד המופרט: ההזדהות עם העבר הגלותי והסבל היהודי יצרה אשליה של השתייכות שסיפקה תחליף כוזב שהקל את תהליך הפרטתה של החברה הישראלית.

אימוצה של היהדות המופרטת בקרב מעמדות הביניים החילוניים היה אחד הביטויים של הסתגלותם לערכי ההגמוניה החדשה שכוננה מהפכת ההפרטה ולהחלפת הצינונות ביהדות, שמאחד מיסודותיו של אתוס היחד הפכה לשלילתו. ואולם על אף יומרתה ולמרות התקבלותה הרחבה לא הצליחה היהדות המופרטת לכבוש לעצמה מקום של תחליף לאתוס היחד, ובקרב קהלי היעד שלה היחס אליה היה בעיקרו של דבר כאל סחורה בשוק התרבות, ולא כאל בסיס לאתוס חלופי. היהדות המופרטת נותרה רק כאחד הגילויים של שקיעתו של אתוס היחד ושל השינוי העמוק שחל בתפיסה העצמית של מעמדות הביניים, שממבטאי הכלליות הישראלית הפכו לעוד מגזר הנאבק על מקומו בחברה. כחלק מתהליך זה הפכה היהדות המופרטת למוטג מגזרי ששימש את מעמדות הביניים החילוניים במאבק התרבותי והפוליטי שהם ניהלו נגד מגזרים אחרים, בעיקר מקרב המעמדות הנמוכים, שמיתגו את עצמם באמצעות היהדות ותקפו את ערכיה של ההגמוניה הוותיקה כ'לא יהודיים'. למרות הניגוד הרעיוני ביניהן היו היהדות המופרטת והיהדות הממוגזרת בפועל פנים שונים של מהפכת ההפרטה, שמאבק הקצוות הכוזב ביניהן מחק את החלופה הממשית לשתייהן: היהדות בגרסתה הלאומית-ציונית — המתמודדת עם המתח שבין כלליות אנושית לייחוד קבוצתי — כמרכיב של אתוס היחד הממומש במדינת הרווחה האוניברסלית. ככל שמהפכת ההפרטה דחקה את הצינונות מפני

היהדות, כן מצאה עצמה היהדות המופרטת בעמדת נחיתות לעומת היהדות הממוגזרת. יתר על כן, גרסאותיה השונות של היהדות הממוגזרת – האמונית, החרדית והש"סית – התקבלו כיהדות 'האמתית' גם בקרב מעמדות הביניים החילוניים, אף על פי שהם נאבקו בגילוייהן האחרים. היהדות המופרטת הובילה אפוא את מעמדות הביניים לתבוסה רעיונית, ששיקפה במידה רבה את קריסתם הכלכלית-חברתית שהפכה אותם למעמד הנשחק. בשני המקרים תמיכתם במהלכיה של מהפכת ההפרטה פעלה כנגדם וערערה את מעמדם. מוצא כוזב מסתירה זו מצאו מעמדות הביניים במגזור עצמי, שביטוי הרעיוני היה בהפרטתה של הדמוקרטיה ובמגזור.

הפרטת הדמוקרטיה ומגזור

ככל שמעמדות הביניים סייעו בקידומה של מהפכת ההפרטה הם הפכו לקרבנותיה. בניסיונותיהם להתגונן מפניה הם רק הוסיפו ואימצו את חוקי המשחק שלה, מהלך שהעצים את שחיקתם ככל שמדינת הרווחה פורקה. אחד מן הגילויים הבולטים של מעגל רוע זה, שהזין את מהפכת ההפרטה, הייתה התמגזרותם של מעמדות הביניים. בד בבד עם ניכוס היהדות בידי קואליציית האחרים של הימין, מיתגו את עצמם מעמדות הביניים החילוניים – ובמיוחד תומכי השמאל שבהם – באמצעות הדמוקרטיה, שהפכה מאחד מביטוייה של הממלכתיות הישראלית למותג מגורי המתגר אותה. מיתוג זה חידד את הניגוד בין היהדות ובין הדמוקרטיה, ניגוד שככל שהוא העמיק כן הוא הפך לזירת מאבק בין מעמדות הביניים למעמדות הנמוכים. הדמוקרטיה הממוגזרת שימשה את מעמדות הביניים לשתי תכליות סותרות, שמשטר ההפרטה עשה אותן למשלימות: מצד אחד היא העניקה צידוק ערכי להתמגזרותם ולשילובם בסדר המופרט, ומצד אחר היא סיפקה להם בסיס רעיוני לשלילת המגזור כחלק מן המאבק שהם ניהלו בכוח הפוליטי שצברו המעמדות הנמוכים שהתמגזרו. פרדוקס זה נחשף במשמעויות הסותרות שהקנו מעמדות הביניים למושג הדמוקרטיה. מצד אחד ההתנגדות למגזור התגלתה בפרשנות ליברלית שצמצמה את הדמוקרטיה לזכויות האדם כפרט – בויקה לזכות הקניין ומתוך התעלמות מזכויות חברתיות – וערערה את הממד הרפובליקני, שהיה התוכן

המרכזי של הדמוקרטיה בתקופת ההגמוניה של אתוס היחד. הפרשנות הליברלית הציגה את הדמוקרטיה המופרטת כיסוד משחרר וכניגודה של השבטיות הדכאנית — שהתגלמה על פי תפיסה זו הן ביהדות הממוגזרת הן באתוס היחד, שזו הייתה עוד סיבה לדחייתו — ניגוד שהעצים את הסתירה בין היחיד לחברה, שהיא יסוד חיוני בהפרטת התודעה. מצד אחר, הדמוקרטיה סיפקה בסיס רעיוני למגזורם של מעמדות הביניים החילוניים והגדירה את זוהות המתבדלת שהם כוננו. תוכנה המרכזי של זוהות זו היה תרומתם למדינה, שעמדה, לטענתם, בניגוד ל'השתמטות' ול'סחטנות' של המגזרים. הדמוקרטיה הממוגזרת ביטאה את התמרמרותם של מעמדות הביניים הנשחקים לנוכח מה שהם תיארו כזכויות היתר שרכשו המעמדות הנמוכים באמצעות מגזורם וכוחם הפוליטי, והיא שימשה צידוק רעיוני לתביעה לביטולן, תביעה שהייתה למעשה חלק ממאבקם של מעמדות הביניים לשימור זכויות היתר שלהם. בתהליך התמגזרותם מחזרו אפוא מעמדות הביניים ערכים הנטולים מאתוס היחד — כמו התגייסות ונשיאה בנטל — אך תוך עיקורם מיסוד הכלליות והממלכתיות שמשמע אותם בעבר והתאמתם לדפוס היחד המופרט.

היריבות הרעיונית הכוזבת שבין הדמוקרטיה המופרטת לבין הדמוקרטיה הממוגזרת מתבטלת בתוך המכנה המשותף התפקודי המחבר ביניהן: ההיפוך האוליגרכי של משמעות הדמוקרטיה. שתיהן חותרות לעקוף את הדמוקרטיה כשלטון הרוב, להגביל את הכוח הפוליטי שרכשו המעמדות הנמוכים שהתמגזרו ולהעביר תחומי חיים רבים ככל האפשר מאחריות ופיקוח המדינה לניהול הממסדים המקצועיים והשוק, שבהם נשמרה ההגמוניה של מעמדות הביניים. ההיפוך האוליגרכי שמיזג לתוכו את גרסאותיה המופרטת והממוגזרת של הדמוקרטיה השתקף בארבעה מערכים רעיוניים ודרכי פעולה שאפיינו את הסתגלות מעמדות הביניים למשטר ההפרטה: 'האקטיביזם השיפוטי', 'החברה האזרחית' ו'המגזר השלישי', 'הארגונים החברתיים' ו'הפרטת המחאה'.

האקטיביזם השיפוטי הוא הזרוע השיפוטית של מהפכת ההפרטה, והוא מן הגילויים הבולטים, ולמעשה הצהרה, של זכות הפרטת הדמוקרטיה ומגזורה. אהרן ברק, נשיא בית המשפט העליון, השתמש באקטיביזם השיפוטי כאמצעי במסגרת המאבק שהוא ניהל לשינוי יחסי הכוחות בין רשויות השלטון לטובת הרשות השופטת. בעוד שלכאורה כוון המאבק כנגד פגיעתה של הפוליטיקה

בשלטון החוק ובמנהל התקין, סדר היום הסמוי שהנחה את ברק נחשף כאשר הכריז על 'הציבור הנאור' — משמע על מעמדות הביניים החילוניים — כעל קנה המידה הערכי האמור להנחות את בית המשפט. כך הפך ברק את האקטיביזם השיפוטי, את המהפכה התחוקתית ואת המשפט בכלל למותגים מגזריים, שסיפקו בסיס רעיוני להתמגורותם של מעמדות הביניים ולמאבקם במגזרים יריבים, שייצגו בעיקר את המעמדות הנמוכים. אופיו המגזרי של האקטיביזם השיפוטי טושטש ככל שמשטר ההפרטה פורר את אתוס היחוד והפריד את הדמוקרטיה מן הפוליטיקה: בחסות אשליית היחוד המופרט הוצג המשפט ככלליות חלופית, ראויה יותר, שהתקבלה בקרב מעמדות הביניים החילוניים, ואף זכה למעמד של ערך מכונן. האקטיביזם השיפוטי אכן שירת את האינטרסים המגזריים של 'הציבור הנאור': הוא הפך את הדמוקרטיה לניגודה של הפוליטיקה ועשה את המשפט לדרך לעקיפתה; משמע, באמצעות ההיפוך האוליגרכי של מושג הדמוקרטיה סייע האקטיביזם השיפוטי לשמירת ההגמוניה של מעמדות הביניים החילוניים למרות השחיקה הנמשכת בכוחם הפוליטי. ככל שה'משפט' החליף את הפוליטיקה כביטוי של ה'דמוקרטיה', כך אימצו מעמדות הביניים את האקטיביזם השיפוטי כדרך לעקיפת כוחו הפוליטי של הרוב באמצעות בית המשפט. האקטיביזם השיפוטי אפשר להסוות את עקיפת הנחות היסוד של הדמוקרטיה כמימושן. היכולת הכלכלית הדרושה לשם מימוש זכות הפנייה לבית המשפט והפיכתה לזירה למאבק ציבורי גרמה לכך שהאקטיביזם השיפוטי לא רק מגזר את הדמוקרטיה, אלא גם הפריט אותה.

ההיפוך האוליגרכי שחולל 'הציבור הנאור' במושג דמוקרטיה בא לידי ביטוי גם בתמיכתו בקריאה להעברת ניהול המרחב הציבורי מן הפוליטיקה והמדינה אל החברה האזרחית וארגוני המגזר השלישי, קריאה שהיא מן הגילויים הרעיוניים הבולטים של מהפכת ההפרטה בישראל ובעולם. החברה האזרחית — שלמרות מראית העין ה'חברתית' שלה, אינה אלא אחד מפניה של חברת השוק — הוצגה כחלופה משחררת לכוחה הדכאני של המדינה: כשם שההון הפרטי אמור לתפוס את מקום המשק הציבורי בתחום הכלכלי, כך אמורה החברה האזרחית על היסודות הוולונטריים שבה לרשת את מדינת הרווחה בתחום החברתי. בשורת השחרור הכוזבת הגלומה בחברה האזרחית סיפקה הכשר רעיוני לפירוק מדינת הרווחה. ניוון השירותים החברתיים בידי

המדינה כחלק ממהפכת ההפרטה יצר את החלל שאפשר את התפתחותם של ארגוני המגזר השלישי אשר במימון ההון הפרטי סיפקו תחליפים חלקיים לשירותים שקרסו, וכך הפכו לבעלי עניין בהמשך דלדולה והפרטתה של מדינת הרווחה. ואמנם, מראית העין של 'הדאגה לקהילה' שיצרה פעילותם של ארגוני המגזר השלישי העצימה את אשליית היחוד המופרט, שבחסותה הוסיפה החברה האזרחית לערער את מדינת הרווחה.

ההיגיון המנחה את פעולת החברה האזרחית מנוגד לזה העומד ביסוד מדינת הרווחה. תפיסת מדינת הרווחה רואה בשירותים החברתיים זכות אזרחית, שמילויה נתון לפיקוח פוליטי דמוקרטי; ארגוני המגזר השלישי, לעומת זאת, אינם מספקים שירותים אלא תומכים ב'פרויקטים' שקיומם תלוי במימון של בעלי הון, הרוכשים בדרך זו השפעה, פיקוח ושליטה על המדיניות החברתית בלי להיחשף לביקורת דמוקרטית. ארגוני המגזר השלישי הם אפוא מכשיר לעקיפת הפוליטיקה ומסווה להפקעת תחומי חיים חיוניים מאזרחיות המדינה ולמסירתם לפיקוח האוליגרכי של ההון, ההופך מתורם למעצב מדיניות ותופס בהדרגה את מקום המדינה. דחיקת המדינה על ידי החברה האזרחית מתוארת בידי חסידי ההפרטה כשחרורו של הפרט מן הדיכוי המהותי של המדינה וכמהלך המרחיב את הדמוקרטיה בכך שהוא פותח כר נרחב להתנדבות יחידים, להשתתפות אזרחית ולמעורבות קהילתית. ואולם בפועל מהלך זה רק שכפל את דפוס היחוד המופרט המטשטש את שליטת ההון בחברה האזרחית, שאשליית הדמוקרטיה שהיא מטפחת צמצמה את הדמוקרטיה, ולמעשה הפריטה אותה.

גילוי שלישי של ההיפוך האוליגרכי שחוללו מעמדות הביניים במושג דמוקרטיה הוא תופעת הארגונים החברתיים, מונח המציין ארגוני מגזר שלישי הממקדים את פעולתם במאבק בתוצאות החברתיות של מדיניות ההפרטה והרחבת אי-השוויון הכלכלי. ואולם בניגוד להצהרותיהם, הארגונים החברתיים הם ביטוי להסתגלותה של המחאה החברתית לחוקיו של משטר ההפרטה, ויותר משהם נאבקים בסדר הנאו-ליברלי, הם מסייעים בשימורו ונעשים לחלק ממנו. הארגונים החברתיים פועלים מחוץ למערכת המפלגתית וכנגדה, ניתוק המחוק, לטענתם, את הדמוקרטיה. אלא שההפרדה הכוזבת בין הדמוקרטיה לפוליטיקה העומדת ביסוד פעולתם של ארגונים אלו דווקא מעקרת את המחאה החברתית, מונעת את תרגום השפעתה על דעת הקהל לכוח פוליטי, וכך

מחזקת את כוחו של ההון ומסייעת בבניין ההגמוניה הנאו־ליברלית. בעודם מבקרים את המאבק הפוליטי־מפלגתי, זירת הפעולה המועדפת על הארגונים החברתיים היא התקשורת, שהעניקה להם חשיפה רחבה ואוהדת. דחיית הפוליטיקה והעדפת התקשורת הפכה את המחאה החברתית ממאבק לשינוי המצב הכלכלי־חברתי לאירוע תקשורתי המכוון לשינוי השיח הציבורי, אך לא לשינוי המציאות עצמה. נכונותה של התקשורת — הנשלטת ברובה בידי ההון והמשמשת אחד הסוכנים העיקריים של הפרטת התודעה — לתת בימה למחאתם של הארגונים החברתיים היא תולדה של האינטרס המשותף לארגונים, לתקשורת ולהון להתמקד בגילויי העוני והמצוקה האישית ולהתעלם מן המדיניות המחוללת אותם. ניתוק העוני מן הפוליטיקה משרת בדרכים מגוונות את האינטרס של הארגונים החברתיים, התקשורת וההון: הוא דוחק את המפלגות מן הדיון הכלכלי־חברתי ומפנה את הזירה לארגונים החברתיים ומאפשר להם להגדיל את השפעתם הציבורית; הוא מרדד את הדיון הכלכלי־חברתי לסיפורים אנושיים סוחטי רייטינג, וכך משרת את האינטרס העסקי של התקשורת; הוא מכסה על הזיקה שבין הגידול בעוני לגידול בעושר כשני פנים של מדיניות ההפרטה, וכך משרת את האינטרס הפוליטי של ההון, השולט גם בתקשורת. תלותם של הארגונים החברתיים בתקשורת היא מקרה פרטי של תלותם — כארגוני מגזר שלישי — בהון: מימון פעולותיהם של הארגונים החברתיים, במישרין או דרך קרנות פילנטרופיות, מקנה להון השפעה, גם אם עקיפה, בקביעת סדר היום של המחאה החברתית ודפוסיה ויכולת לתעל אותה לצרכיו. על ידי התניית תרומותיו בניתוק הארגונים מכל זיקה מפלגתית יכול ההון להבטיח שפעיליהם לא יתרגמו את המוניטין הציבורי שרכשו לכוח פוליטי. בה בעת הסיוע לארגונים מקנה להון חזות 'חברתית', כמי שפועל לצמצום העוני והמצוקה, וכך לנטרל את המחאה נגד מדיניותו היוצרת אותם. הארגונים החברתיים הם אפוא חלק מן הסדר הנאו־ליברלי ומשרתים אותו: הם משמשים בידי ההון כלי לניכוס המחאה ולפיותה, מהלך שהולם את ההיפוך האוליגרכי שחוללה מהפכת ההפרטה במשמעות הדמוקרטיה.

תוצאה בולטת נוספת של ההפרדה הכוזבת בין הדמוקרטיה לפוליטיקה הייתה הפרטת המחאה החברתית. המחאה המופרטת — ובמרכזה הארגונים

החברתיים — דחקה את המאבק הפוליטי ותפסה את מקומו. תוכני המחאה החברתית הותאמו להיגיון של תמיכת השמאל והימין בפירוק מדינת הרווחה ולטשטוש ההבדל הכלכלי-חברתי ביניהם, וכך סייעה המחאה ליצירת מראית העין של היעדר חלופה למדיניות הנאו-ליברלית ולסדר המופרט. המחאה המופרטת יצאה נגד תוצאותיה של מדיניות ההפרטה ובתביעה לתיקון הסבל האנושי שיוצר אי-השוויון, אך קיבלה את כללי המשחק הנאו-ליברליים. היעדר יעד או אופק פוליטי למחאה היה השתקפות של קבלת הטיעון הנאו-ליברלי, שלפיו המצוקה אינה תוצאה מכוונת של מדיניות יזומה אלא תולדה של כשלים נפרדים שאפשר לתקנם כחלק ממדיניות ההפרטה ובמסגרתה. כך נפרטה מדיניות אי-השוויון למצוקות נפרדות — עוני, חינוך, בריאות, דיור, תעסוקה וכדומה — וטושטש המקור הפוליטי המשותף שחולל אותן. הפרדה זו שוכפלה בדמותם של ארגונים חברתיים, שכל אחד מהם טיפל באחת מן המצוקות כשלעצמה. המנגנונים שכונן משטר ההפרטה כדי לעשות את מצוקת קרבנותיו לנסבלת הפכו אפוא את הדיון הכלכלי-חברתי מפוליטי לפילנטרופי. כך הם העלימו את אחריות משטר ההפרטה להיווצרות העוני והמצוקה ואת האפשרות להיאבק בהם ולבטלם באמצעות מדיניות חלופית שבמרכזה מדינת הרווחה. ניתוקה של המחאה החברתית מן הפוליטיקה גרם להפרטתה. טשטוש המקור הפוליטי של המצוקות שעמן התמודדו הארגונים, כל אחד בנפרד, הפך את המחאה המופרטת מאמצעי למאבק במשטר ההפרטה לטקס היטהרות המאשרר אותו. ככל שהמחאה הופרטה והופרדה מן המדיניות שחוללה אותה, כך הפכה המצוקה ל'בעייתם' של קרבנותיה כפרטים. כך נוצר דפוס משוכלל יותר של מחאה מופרטת בדמות מחאת בודדים, מצעדה של ויקי כנפו ומאבק חולי הסרטן, למשל. מחאת הבודדים שמטה את הקרקע מתחת לפעולת הארגונים החברתיים וחשפה את הגיונה של המחאה המופרטת: ניתוקה מן הפוליטיקה החליש את המאבק החברתי, ולכן יותר מכפי שהיא יצאה נגד הסדר המופרט, היא נחשפה כאחד מגילוייו.

הדמוקרטיה המופרטת שללה את הערכים הרפובליקניים של הממלכתית הישראלית, שהגדירו ומשמעו את הדמוקרטיה כחלק מאתוס היחד, וכך היא הכשירה את הקרקע לפירוקה של מדינת הרווחה, למגזורה ולהסחרת שירותיה. ככל שהדמוקרטיה הופרטה וההיפוך האוליגרכי שלה הועמק, כן היא הפכה לבסיס הרעיוני למגזורם של מעמדות הביניים ושימשה בידיהם כנימוק לערעור

הלגיטימיות של הכוח הפוליטי שצברו המעמדות הנמוכים שהתמגורו. מגורים אלו נתכוננו מתוך הדגשת מכנים משותפים — לאום, דת, מוצא, זהות ותרבות — שמצד אחד הגדירו כל מגזר כשלעצמו והבדילו אותו מן המגזרים המתחרים ומצד אחר העמידו את המגזור כשיטה ואת כל המגזרים יחד כנגד ההגמוניה הוותיקה שבמרכזה עמדו מעמדות הביניים. הסתגלותם של מעמדות הביניים למשטר ההפרטה אופיינה על ידי פרדוקס המגזור, היינו הם כוננו את עצמם כמגזר מתוך שלילת המגזור. הדמוקרטיה המופרטת מילאה תפקיד מרכזי בפרדוקס המגזור: היא שללה את המכנים המשותפים שהגדירו את המגזרים השונים ופעלה לפירוק האחדותם אל תוך אתוס היחד הציוני, ובד בבד היא נעשתה לאחד מצירי המגזור של מעמדות הביניים. הדמוקרטיה המופרטת ופרדוקס המגזור הפכו אפוא את היהדות ואת הדמוקרטיה מיסודות משלימים ליסודות מנוגדים, וכך פתחו את הפתח לערעור על הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולתביעה להפיכתה למדינת כל אזרחיה.

מיסוד ההפרטה והמגזור: מדינה יהודית ומדינת כל אזרחיה

מאז שנות השמונים התערערה, כאמור, ההסכמה בקרב הציבור היהודי בדבר הגדרתה של ישראל 'מדינה יהודית ודמוקרטית', והסכמה זו הולכת ומתפרקת לשני ניגודיה: 'מדינת כל אזרחיה' ו'מדינה יהודית'. ואולם בפועל מתקיים בין שני ניגודים אלה מפגש קצוות רעיוני ופוליטי השולל את ההאחדה שחוללה הציונות בין הדמוקרטיה ובין היהדות. הדיון הציבורי והשיח האקדמי ממעטים להתייחס למפגש קצוות זה ומתמקדים רק בניגוד הרעיוני שבין יהדות לדמוקרטיה. כשל זה הוא, בין השאר, תולדה של ההתעלמות הרווחת מן הגורמים הכלכליים והחברתיים המזינים הן את תהליך התפרקותו של רעיון המדינה היהודית והדמוקרטית הן את תהליך עלייתם של רעיון המדינה היהודית ורעיון מדינת כל אזרחיה, תהליכים שהם השתקפות של הפרטת החברה הישראלית ומגזוריה.

רעיון המדינה היהודית הוא יסוד חוזר, להבדיל ממכנה משותף, בהגדרת הזהות המתבדלת של מרבית מרכיבי קואליציית המגזרים של הימין, דבר המקנה לרעיון זה מראית עין של כלליות חלופית לזו שמציעה תפיסת המדינה

היהודית והדמוקרטית. ואולם למרות אשליית הכלליות שהוא יוצר, כגילוי של היחד המופרט רעיון המדינה היהודית הוא מגזרי מעצם מהותו: לא רק שהוא מדיר את הציבור הערבי מן השותפות האזרחית בישראל ומציע תשתית תחוקתית לאפלייתו, אלא שהוא גם מכשיר את הדרתן של קבוצות של לא יהודים — שהציונות כפרשנות לאומית של היהדות הכילה אותן אל תוך תפיסת המדינה היהודית והדמוקרטית — כמו חלקים מקרב העולים מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר. רעיון המדינה היהודית משסע את החברה הישראלית וגורם ליריבות ולעוינות בין קבוצות של תומכים ומתנגדים ומשמש בסיס להתמגזרותם. יתר על כן, שאלת מהותה של היהדות האמורה לשמש בסיס למשטר החדש — חרדית, אמונית, מזרחית או אחרת — מעוררת מחלוקות חריפות גם בקרב תומכי 'המדינה היהודית', ואלה מזינות את מגזרם החוזר. השפעתה של המתקפה על האוניברסליות של הדמוקרטיה הגלומה ברעיון המדינה היהודית חרגה אל מעבר לתחום הדתי והמשטרי: היא סיפקה צידוק ערכי ובסיס רעיוני לערעור על הממד האוניברסלי של מדינת הרווחה הישראלית — בייחוד בכל הנוגע לציבור הערבי בישראל — ולהפרטתה ומגזורה. עולה כי בניגוד לימרה הגלומה בו רעיון המדינה היהודית אינו מייצר בסיס לכלליות ישראלית חלופית, גם לא לזו של הציבור היהודי, אלא להפך: שלילת היסודות הלאומיים והממלכתיים העומדים ביסוד רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' משכפלת את האופי המגזרי של החברה הישראלית ומעצימה אותה.

רעיון המדינה היהודית והתקבלותו הם מגילוייה של מהפכת ההפרטה. רעיון זה משחזר את דפוס היחד המופרט, ואשליית הכלליות שהוא מספק מסייעת בפירוק החברתיות הממשית שיוצרת מדינת הרווחה. בעידן ההגמוניה של מדינת הרווחה והשתקפותו ברעיון המדינה היהודית והדמוקרטית נותר חזון המדינה היהודית נחלתם של חוגי שוליים צרים שהתריסו באמצעותו נגד הרעיון הלאומי ויסודותיו האוניברסליים. הפרשנויות הרווחות נוטות להסביר את הגידול בתמיכה ברעיון המדינה היהודית כהשתקפות של התעצמות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. ואולם כמו במקרה של ההתנחלויות, התקבלותו של רעיון המדינה היהודית היא השתקפות של המציאות הממוגזרת; הוא מספק צידוק ערכי ומיסוד חוקתי לניסיונם של המעמדות הנמוכים שהתמגזרו לשפר את מצבם לנוכח קיצוץ השירותים החברתיים והפרטתם על ידי דחיקת ה'לא

יהודים' באמצעות שבירת עקרון האוניברסליות של מדינת הרווחה. יתר על כן, רעיון 'המדינה היהודית' זכה לתמיכה בעיקר בקרב המעמדות הנמוכים תומכי הימין בד בבד עם התקבלות רעיון 'מדינת כל אזרחיה' בקרב חלקים ממעמדות הביניים תומכי השמאל. בו זמניות זו מלמדת שלמרות הניגוד הרעיוני ביניהן, שתיהן הן למעשה השתקפות תודעתית של המציאות הכלכלית והחברתית שיצר משטר ההפרטה.

גם חדירתו של רעיון 'מדינת כל אזרחיה' למוקד הדיון הציבורי היא תולדה של התקדמותה של מהפכת ההפרטה. רעיון 'מדינת כל אזרחיה' מופיע בשתי גרסאות: גרסה ממוגזרת, המקנה בסיס רעיוני למגזורו של הציבור הערבי וכך גם למגזורו של הציבור היהודי והחברה הישראלית בכלל; וגרסה מופרטת, השוללת את הבסיס הלאומי-יהודי של מדינת ישראל וממירה אותו בדמוקרטיה המופרטת, המשחזרת את הכלליות של השוק ומקדמת את מסחור החברה. שתי הגרסאות של 'מדינת כל אזרחיה', הממוגזרת והמופרטת, שוללות את רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית'; שתיהן רואות בו אוקסימורון ומדיניות כי הגדרת המדינה כ'יהודית' מנוגדת לדמוקרטיה ופוגעת בזכויותיהם של הלא יהודים — אזרחים או מי שרוצים להתאזרח — ובעיקר באלו של ערביי ישראל. בה בעת שתי הגרסאות חלוקות בשאלת דרך מימושן של רעיון מדינת כל אזרחיה. לפי הגרסה הממוגזרת, הרווחת בעיקר בציבור הערבי, שוויון אזרחי אמתי יושג בישראל רק באמצעות פירוק המדינה לשתי אוטונומיות לאומיות — יהודית וערבית — והאחדתן החוזרת לפדרציה דו-לאומית; רק כך תהפוך ישראל למדינה של 'כל' אזרחיה, משמע גם של אזרחיה הערבים, המודרים ממנה היום. בעוד ששינוי המשטר שמציעה הגרסה הממוגזרת של מדינת כל אזרחיה הוא עניין לעתיד, הרי כבר עתה היא משמשת דגל למאבק ב'ישראליוציה' של הציבור הערבי ולהעמקת ניכורו מן המדינה כאמצעי למגזורו. הגרסה המופרטת של מדינת כל אזרחיה טוענת, לעומת זאת, כי כדי להבטיח את הדמוקרטיה בישראל יש להפרידה מן היהדות, לא רק במונח של הפרדת הדת מן המדינה, בנוסח הרווח בקרב מעמדות הביניים החילוניים, אלא במונח של הפרדה בין הלאומיות — משמע הלאומיות היהודית וביטויה ברעיון ובמעשה הציוני — ובין המדינה. לפי הגרסה המופרטת, רק ביטול האופי היהודי-ציוני של המדינה במישור הסמלי,

המוסדי, הפוליטי והכלכלי יאפשר לישראל להיות מדינתם של כל אזרחיה ותושביה.

המחלוקת בין שתי הגרסאות של רעיון מדינת כל אזרחיה ממוקדת אפוא בסוגיית הלאומיות. לטענת הגרסה הממוגורת רק הכרה בשתי קבוצות הלאום החיות במדינה — היהודית והפלסטינית — ומיסודה בהסדרים חוקתיים ומשטריים הולמים, שיעניקו לכל אחת מהן אוטונומיה שווה, תבטיח את הדמוקרטיה לכל אזרחי המדינה. הגרסה המופרטת סבורה, לעומת זאת, כי הבטחת הדמוקרטיה לכל אזרחי המדינה — גם למי שאינם נמנים עם שתי קבוצות הלאום הגדולות — מותנה בהכפפת מופעיה העיקריים של הלאומיות בישראל — גם היהודית וגם הפלסטינית — לעיקרון אזרחי ניטרלי. אלא שניגוד רעיוני זה יוצר גם מכנה משותף פוליטי המחבר את שתי הגרסאות של 'מדינת כל אזרחיה': שלילת אופייה של ישראל כמדינת לאום יהודית, הדגשת הסתירה בין היסוד היהודי ובין היסוד הדמוקרטי שבציונות וערעור על אפשרות פתרון המתח שבין כלליות אנושית וייחוד קבוצתי במסגרת מדינת לאום בכלל.

רעיון 'מדינת כל אזרחיה' כבסיס לעיצוב המשטר בתוך ישראל עומד בסתירה לעיקרון של שתי מדינות לשני עמים כדרך לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. סתירה זו התגלתה בביורר בעמדתם של אותם חלקים בשמאל, יהודים כערבים, המחזיקים בשתי העמדות: עיקרה של הסתירה בכך שבעודם מכירים בזכותם של הפלסטינים למדינת לאום, הם שללו את קיומה של מדינת לאום יהודית, כפי שעולה מתביעתם לבטל את האופי הלאומי-ציוני של ישראל. יתר על כן, עקרון שתי מדינות לשני עמים מניח שסיום הכיבוש והקמת מדינת לאום פלסטינית לצד ישראל, כמדינת לאום יהודית — שמעצם היותה מדינת לאום כוללת באזרחיה גם מיעוטים — יאפשר את סיום הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אלא שרעיון מדינת כל אזרחיה על שתי גרסאותיו אינו רואה בסיום הכיבוש ובהקמת מדינת לאום פלסטינית בסיס להכרה מקבילה בזכות קיומה של ישראל כמדינת לאום יהודית: הגרסה הממוגורת מוסיפה לתבוע את מיסוד הלאומיות הנפרדת של ערביי ישראל בתוך ישראל, בעוד הגרסה המופרטת מוסיפה לתבוע את ביטול האופי הלאומי-יהודי של המדינה. רעיון מדינת כל אזרחיה מנוגד אפוא לנוסחה שתי מדינות לשני עמים — ומבחינה פוליטית הוא אף מתכון לסיכולה, שכן הוא דוחה

את עקרון ההדדיות ואת 'סופיות התביעות'. ולפיכך את הסיבות להתקבלותו בקרב מעמדות הביניים, על אף הסתירה המובנית בו, יש לחפש לא בתכניו שלעצמם, אלא במציאות החברתית שמתוכה הוא צמח ושאותה הוא חותר לעצב.

רעיון מדינת כל אזרחיה על שתי גרסאותיו הוא למעשה מחזור ועדכון של תפיסות שאתגרו את סדר היום הציוני, בעיקר משולי השמאל, מאז תקופת המנדט. הפרשנויות הרווחות מסבירות כי הוא נע משולי הדין הציבורי בישראל למרכזו דווקא בשנות התשעים כתולדה של תהליך כפול: הראשון, 'שחרורה' של החברה הישראלית מן ההגמוניה של תנועת העבודה ושחיקת אתוס היחד ומרכיביו, כמו הציונות, הממלכתיות, כור ההיתוך והסולידריות החברתית; השני, עלייתה של הגמוניה ליברלית שקדמה ערכים חלופיים, שבמרכזם זכויות הפרט מכאן והכרה בייחודן ובזכויותיהן של קבוצות זהות שונות ושחרורן מן הכפייה שבהאחדתן אל תוך מדינת הלאום מכאן. ואולם פרשנויות אלו אינן מסבירות את הסיבות להתקבלותו של רעיון מדינת כל אזרחיה, אלא רק משכפלות את טיעונו. כאמור, רעיון זה התקבל בקרב מעמדות הביניים תומכי השמאל דווקא בשנות התשעים, תקופה שבה חווק היסוד הדמוקרטי של המשטר הישראלי כחלק מתפיסת 'המדינה היהודית והדמוקרטית' ומתוך הנחותיה. התפתחות זו מצביעה על מתאם חיובי בין ביטחונו של הרוב היהודי בעתיד האופי הלאומי-יהודי של המדינה לבין נכונותו להרחיב את אופייה הדמוקרטי, משמע את זכויותיהם של הלא יהודים. עולה שהזיקה שיוצר רעיון מדינת כל אזרחיה בין קידום הדמוקרטיה לבין ביטול האופי של ישראל כמדינת לאום יהודית דווקא פוגע בסיכויים להמשך הרחבת היסוד הדמוקרטי של המשטר בישראל. רעיון מדינת כל אזרחיה מנוגד אפוא הן לפתרון של שתי מדינות לשני עמים בתחום המדיני הן למגמת הרחבת הדמוקרטיה במסגרת הנוסחה של מדינה יהודית ודמוקרטית בתחום המשטרי, ולכן הוא בולם את ההתקבלות הציבורית של רעיונות אלה ומחזק את ניגודיהם. ואולם, למרות זאת, רעיון הפיכתה של ישראל למדינת כל אזרחיה זוכה לתמיכה בעיקר בקרב מי שמצדדים בכינון שתי מדינות לשני עמים ובהרחבת היסוד הדמוקרטי של המשטר בישראל. סתירה זו היא מהותית להבנת הגורמים לתמיכה ברעיון מדינת כל אזרחיה, שכן היא מצביעה על כך שבניגוד לפרשנויות הרווחות, הגורמים להתקבלותו לא היו מדיניים או משפטיים אלא כלכליים-חברתיים. להלן יוצע להבין את

התקבלות רעיון מדינת כל אזרחיה על גרסאותיו השונות מתוך השינויים שחלו במציאות הכלכלית-חברתית בישראל וכאחד מגילויי הסתגלותם של ציבורים שונים בישראל למשטר ההפרטה והמגזור.

התמיכה שרעיון מדינת כל אזרחיה זכה לה בקרב חלקים רחבים מן הציבור הערבי בישראל הייתה ביטוי לכך שהם קיבלו את חוקי המשחק של משטר ההפרטה והמגזור והשתלבו בהוויה הישראלית החדשה שהוא כונן. הגילוי הבולט של המגזור בציבור הערבי היה בזירה המפלגתית: מהפכת ההפרטה שמטה את הקרקע מתחת לרעיון האחווה היהודית-ערבית מבית מדרשה של חד"ש — ששיקף את הנחותיו של עידן מדינת הרווחה — והעניקה תוקף לגרסה הממוגזרת של מדינת כל אזרחיה שקידמה בל"ד. מגזורו של הציבור הערבי — שבא לידי ביטוי בולט בהיחלשותה של חד"ש ובהפיכתה למפלגה מגזרית ערבית — נעשה מתוך העצמת המכנים המשותפים שלו, ולכן לבש אופי 'לאומני' או 'מוסלמי'. באורח פרדוקסי, ובניגוד למוסכמה הרווחת ולדחיית הישראליות העומדת ביסוד הגרסה הממוגזרת של מדינת כל אזרחיה, בכך דווקא מימשו הערבים את ישראליותם והפכו, בדומה לש"ס או למפלגות הרוסיות, לחלק מן הפוליטיקה הישראלית של עידן ההפרטה. הגרסה הממוגזרת של מדינת כל אזרחיה העניקה בסיס רעיוני לשני תהליכים סותרים, לכאורה, שאפיינו את הסתגלות הציבור הערבי בישראל למשטר ההפרטה: מצד אחד היא חיזקה את ההתבדלות מן המדינה ואת חידוד הזהות הלאומית הפלסטינית, ומצד אחר היא העניקה תוקף לתביעה להגברת השותפות במדינה ובמשאביה. אם בעידן מדינת הרווחה הצירוף הפרדוקסי של הגברת הישראליות מתוך דחייתה היה בלתי אפשרי מבחינה רעיונית ופוליטית, הרי משטר ההפרטה והמגזור הפך אותו לא רק לאפשרי אלא גם לתנאי להשתתפות פוליטית.

בציבור היהודי התקבלה הגרסה המופרטת של מדינת כל אזרחיה — שעיקרה ביטול אופייה של ישראל כמדינת לאום יהודית והמתרתו של היסוד הלאומי-ציוני באזרחות נטולת זהות מחייבת, היינו כזו היכולה להכיל כל זהות. כך הייתה 'מדינת כל אזרחיה' להשתקפות רעיונית של מופעה הנבדלים של מהפכת ההפרטה והמגזור: היא סיפקה צידוק רעיוני לתפיסה הליברלית של הפרט המממש את עצמו מחוץ לחברה וכנגדה; היא הלמה את ההיגיון הרב-תרבותי ואת שלילת כור ההיתוך הציוני; והיא יצרה מקום לקיום בנפרד

של המגזרים השונים והציגה אותו כיסוד משחרר. רעיון מדינת כל אזרחיה חדר למרכז השיח הישראלי עם התקדמות מהפכת ההפרטה כתולדה של שני גורמים משלימים: מצד אחד הוא סייע לדחיקת אתוס היחד, שהעניק את הצידוק הרעיוני והערכי למדיניות הוויסות הכלכלי וההסדרה החברתית שעמדו ביסוד מדינת הרווחה, ומצד אחר הוא שיקף את מציאות החיים של חלקים גדלים והולכים מקרב מעמדות הביניים, שעם פרימת רשתות הביטחון החברתיות כחלק מפירוק מדינת הרווחה מצאו את עצמם בעמדה של אזרחים נטולי הקשר. חוסר ההקשר בא לידי ביטוי במיוחד בשוק העבודה: השחיקה של העבודה המאורגנת על הסדריה והמעבר הגובר להעסקה באמצעות חוזים אישיים וחברות כוח אדם הפכו חלקים ממעמד הביניים הנשחק לכוח עבודה זמני ומזדמן נטול ביטחון תעסוקתי; בד בבד חלקים אחרים ממעמדות הביניים מצאו עצמם ככוח עבודה נדרש ונייד בכלכלה הגלובלית שתגמוליה נותקו מן ההקשר המקומי והלאומי, שאף הפך לנטל. ואולם ככלל, מעבר לגירוי הפולמוסי, הגרסה המופרטת של 'מדינת כל אזרחיה' זכתה לתמיכה נמוכה בלבד בקרב הציבור היהודי, משום שתכניה סתרו את דפוס היחד על אשליית החברתיות שהוא יוצר, שהתגלו כתנאי להתקבלות השתקפויותיה הרעיוניות של מהפכת ההפרטה.

'יהדות' ו'דמוקרטיה': מן המגזור אל המסחור והלאה

תהליך שלילתו של רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' ופירוקו, כמו גם ההפרטה, המגזור וההנגדה של מרכיביו לכדי 'מדינה יהודית או דמוקרטית' הלך אפוא והתעצם כהשתקפות של פירוק מדינת הרווחה וההפרטה, המגזור והמסחור של שירותיה. ה'יהדות' וה'דמוקרטיה' הואחדו למושגים משלימים בידי הציונות כתנועה לאומית ומוסדו בתהליך כינון הממלכתיות ומדינת הרווחה הישראלית. הנגדתן התבטאה בשלילת ערכיו של אתוס היחד ובהמרתם באתוס היחיד וביחד המופרט כמרכיבי יסוד בהפרטת התודעה, שהייתה תנאי חיוני לקידומה של מהפכת ההפרטה.

המתקפה על רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' נעשתה בשם שחרור ה'יהדות' וה'דמוקרטיה' מדיכויין על ידי המיקוף האוקסימורוני שיצרה מדינת

הלאום וכדי לאפשר להן להיאבק על עיצוב כלליות ישראלית חלופית. ואולם הפרטת היהדות והדמוקרטיה והפיכתן למותגים שקידמו אינטרסים מגזריים יריבים דווקא שחקה את מעמדן הציבורי: כך, ככל שהיהדות מוגזרה והפכה לניגודה של הממלכתיות, כן התמוסס הסטטוס קוו ביחסי דת ומדינה, שהיה תוצר מובהק של אתוס היחד; כך, הפרטת היהדות הפכה אותה למוצר צריכה תרבותי שעיקר את היסוד החברתי שהקנה לה אתוס היחד; וכך, עם הפרטתה ומגזורה איבדה הדמוקרטיה את מעמדה כערך מכונן של הכלליות הישראלית, תהליך שהחל בדחיקת הפוליטיקה מפני המשפט ונמשך בשחיקת מעמדו של המשפט, שהפך לזירה למאבקים מגזריים. האקטיביזם השיפוטי והמהפכה התחוקתית חדרו למרכז השיח הציבורי מתוך ניצול היוקרה שרכשה מערכת המשפט בעידן הממלכתיות, אך הם חתרו תחתיה ופעלו לקידום ההגמוניה של משטר ההפרטה, שמגור את הדמוקרטיה ואת המשפט והפך אותם ממצע של הסכמה למוקד של מחלוקת. ככל שמערכת המשפט הסתגלה למשטר ההפרטה והמגזור, כן הפכו השופטים לנציגי מגזרים או ל'כוכבים' ו'ידוענים', תהליך שגרם לפיחות מתמשך בדימוים הציבורי ושחק את מעמדה של מערכת המשפט כניצבת מעל המחלוקות המשסעות את החברה ומשמשת כשדה לפתרון.

עם התקדמותה של מהפכת ההפרטה הפך המגזור — שמילא, כאמור, את מקומו של ההון הפרטי הנערך בהרס מדינת הרווחה — למיותר. תהליכי ההפרטה של המשק הציבורי כוננו בישראל עילית הון, שככל שגברה עצמתה, כן היא הרחיבה את שליטתה מן הכלכלה אל החברה ומשם אל הפוליטיקה. תהליך זה שחק את המגזרים, שכוחם הולך ומתבטל מפני השוק והמסחור. החלפת המגזור בהון — שעשתה גם את מראית העין של היחד המופרט למיותרת — משתקפת גם באופן המשמוע של היהדות והדמוקרטיה: ככל שאשליית היחד המופרט מתפוגגת, כן הופכת היהדות ללאומית פחות, והיא חוזרת ומגדירה את עצמה בגבולותיה של התרבות הדתית, תהליך הניכר גם במופעיה הלא אורתודוקסיים. והדמוקרטיה, שנושלה מיסודותיה הרפובליקניים, הופכת לפורמלית ואינדיווידואליסטית יותר. מהלך זה מעצים את היריבות בין היהדות לדמוקרטיה, ומאבק הקצוות הכוזב שהן מנהלות משרת את העמקת משטר ההפרטה.

הדיון האקדמי עוסק בהרחבה בגורמים לערעור על רעיון 'המדינה היהודית והדמוקרטית' ובעניין הגובר בתביעה להחלפתו ב'מדינת כל אזרחיה' או ב'מדינה יהודית', אך הוא עושה זאת מתוך הסתגלות להנחותיו של משטר ההפרטה. הפרשנויות הרווחות מדגישות את הניגוד שבין ייצוגיהן הרעיוניים והתרבותיים הממוגזרים של היהדות ושל הדמוקרטיה, ובה בעת הן מתעלמות מן הגורמים הכלכליים והחברתיים המשותפים שחוללו אותם, ובייחוד מן השימוש שעשתה בהם מהפכת ההפרטה לקידום יעדיה, ובמרכזם פירוק מדינת הרווחה. כך נעשה במידה רבה הדיון בסוגיית 'מדינה יהודית ודמוקרטית' לחלק מן המערכה לפירוקו של צירוף זה, ובניגוד לזמורה של דיון ביקורתי בתמורות שחוללה מהפכת ההפרטה בחברה ובתודעה הישראלית הוא נעשה לאֶשְׁרוֹן. כשל זה עשוי להיות מוסבר חלקית בקושי לתאר ולפרש תופעות בסמוך לזמן התרחשותן, קושי המובנה אל תוך המחקר ההיסטורי בבחינת "ינשופה של מינרווה פורש כנפיו לעת ערב". ואולם השלמת מהפכת ההפרטה והתבהרות קווי המתאר שלה עם המעבר מן המגזור אל המסחור מאפשרים לעמוד על השורשים הכלכליים-חברתיים של ההנגדה בין היהדות ל'דמוקרטיה' כחלק מהפרטת התודעה וכהשתקפות של המאבק שניהלה מהפכת ההפרטה במדינת הרווחה.

עולה שפתרון המאבק בין היהדות לדמוקרטיה אינו נעוץ בתחום הרעיוני שבו הוא מתחולל עתה, אלא בתחום הכלכלי, החברתי והפוליטי: משטר ההפרטה יוסיף לחדד את הניגוד בין היהדות ל'דמוקרטיה' וישחק את מעמדן כמגדירות של הכלליות הישראלית. לעומת זאת מדיניות כלכלית-חברתית שתעמיד במרכזה שוויון אנושי, סולידריות חברתית, ויסות כלכלי וצדק חלוקתי ותמסד אותן במדינת רווחה רחבה ועדכנית שתעניק ביטחון חברתי לכול, עתידה ליצור את התנאים הכלכליים והחברתיים ואת ההכשר הערכי והרעיוני להפיכתן של היהדות וה'דמוקרטיה' מיסודות מנוגדים למשלימים.